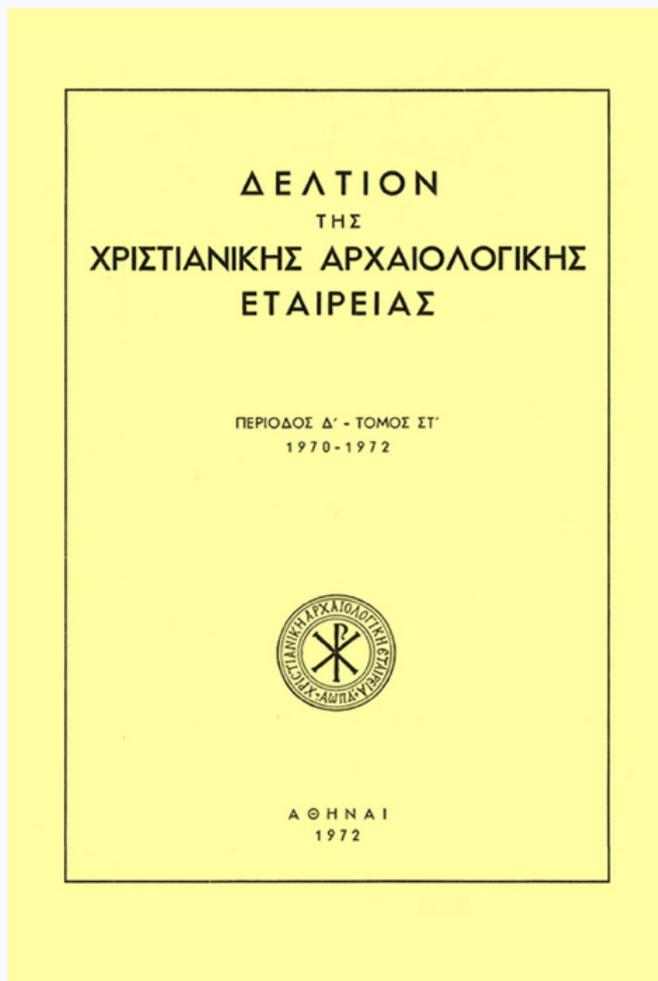

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 6 (1972)

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969)

Ο ναός του Άϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης (πίν. 43-52)

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.812](https://doi.org/10.12681/dchae.812)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1972). Ο ναός του Άϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης (πίν. 43-52). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 6, 146-168. <https://doi.org/10.12681/dchae.812>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός του Άϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης (πίν.
43-52)

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969) • Σελ. 146-168

ΑΘΗΝΑ 1972

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ-ΛΕΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΜΠΡΙΚΙ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

(ΠΙΝ. 43 - 52)

Α'. Ἀρχιτεκτονική

Οἱ ὀλίγοι κάτοικοι, οἱ ἑναπομείναντες εἰς τὸ μικρὸν χωρίον τῆς Μέσα Μάνης Μπρίκι, δεικνύουν ἔξω τοῦ συνοικισμού τὰ ἐρείπια τοῦ Ἁϊ-Λέου¹ (πίν. 43α), μονοχώρου σταυροσχήμου μὲ τρουλλοκαμάραν ναῖσκου, τιμωμένου, ὅπως συνάγεται ἐκ τοιχογραφίας τοῦ κτιστοῦ τέμπλου², εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Λέοντος, ἐπισκόπου Κατάνης.

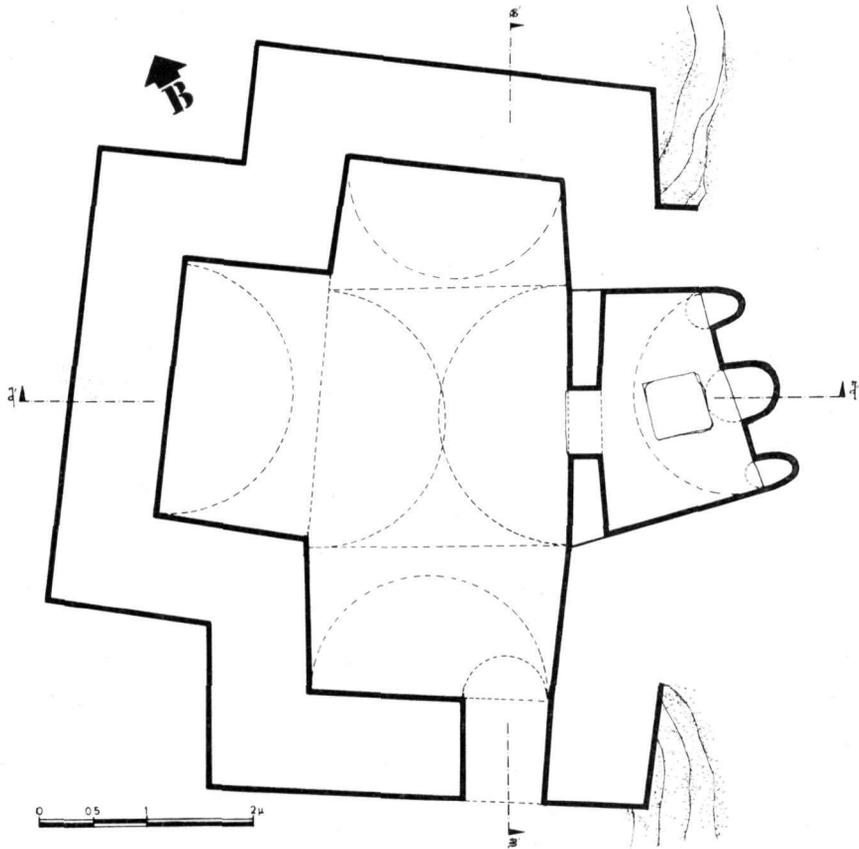
Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ μνημείου εἶναι 5,47 μ. × 5,21 μ. Ἡ ἀνατολικὴ κεραία, ἀποκρυπτομένη ὑπὸ τῆς ἐπιχώσεως, δὲν εἶναι τώρα ὀρατὴ ἔξωθεν. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἀπέληγον ὅλα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς εὐθυγράμμους τοίχους. Καμαροσκέπαστα ἄλλοτε, δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἰσομήκη, ἰσοπλατῆ καὶ ὀρθογώνια. Περισσότερον ἀκανόνιστον σχῆμα ἔχει τὸ ἀνατολικὸν σκέλος, ἀποκλίνον λοξῶς πρὸς τ' ἄριστερά. Οὕτω τὴν κάτοψιν³ τοῦ ναοῦ (Σχέδιον 1) χαρακτηρίζει ἰκανὴ γραφικότης. Καθὼς

1. Τὸν ναὸν ἐπεσήμανα τὸν Ἰούλιον τοῦ 1958. Ἐν συνεχείᾳ (Ν. Β. Δραγδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις, 1964, σ. ε') ὑπεσχέθην ὅτι θ' ἀσχοληθῶ μὲ τὸ μνημεῖον. Ἡ καθυστέρησις τῆς δημοσιεύσεώς του ὤφειλετο καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν σχεδίων. Χορηγία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων, πρὸς τὴν ὅποιαν ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας, κατέστησε δυνατὴν τὴν σχεδίασιν καὶ τοῦ Ἁϊ-Λέου καὶ ἄλλων πολλῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Λακωνίας, τοὺς ὁποίους ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω προσεχῶς.

2. Ἐνθρονος εἰκονίζεται κατ' ἰδικάς μου σημειώσεις ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἄριστερὰ τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ, ὁ ἐπώνυμος τοῦ ναοῦ ἅγιος: 1) εἰς τὸν Ἁγιὸν Νικόλαον τῆς Κίττας, 2) εἰς Ἁγιὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐντὸς τοῦ χωρίου Γεράκι Λακεδαιμόνος (ἴσως περὶ τὸ 1300), 3) εἰς Ἁγιὸν Νικόλαον (βον ἡμισυ τοῦ 13ου αἰ.) τοῦ χωρίου Κλένια Κορινθίας. Ἡ τοιχογραφία εἶναι μεταγενεστέρα, ἀλλ' εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀντικατέστησεν ἄλλην παλαιάν. Καὶ εἰς τὸν Ἁγιὸν Νικόλαον τοῦ χωρίου Μπρίκι τῆς Μάνης (βλ. διὰ τὸν ναὸν παρὰ Ν. Β. Δραγδάκη, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 89 ὑποσ. 2) ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἄριστερὰ τῆς πύλης ἐξωγραφεῖτο μετωπικὸς πιθανώτατα ὁ ἐπώνυμος ἅγιος. Τὸ αὐτὸ μᾶλλον συνέβαινε καὶ εἰς Ἁγιὸν Βασίλειον Βασιλακίου Λακεδαιμόνος. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐντὸς τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τοῦ Staro - Nagoričino (1313 - 1318). Βλ. A. G r a b a r, Deux notes sur l' histoire de l' iconostase d'après des monuments de Yougoslavie ἐν L'art de la fin de l' Antiquité et du Moyen Age, I, Paris 1968 σ. 407 καὶ πίν. 107β.

3. Τὰ παρατιθέμενα σχέδια ἐξεπὸνησεν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Φίλιππος Προκόπης.

αἱ στέγαι κατὰ τὸ πλεῖστον κατέρρευσαν καὶ ἐξακολουθοῦν καταρρέουσαι ⁴, ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος τοῦ μνημείου εἶναι πλήρης ἐρειπίων, τὰ ὅποια ἐν μέρει ἀποφράττουν καὶ τὴν χαμηλὴν, μοναδικὴν θύραν μὲ τὸ εὐθύγραμμον ἐξ

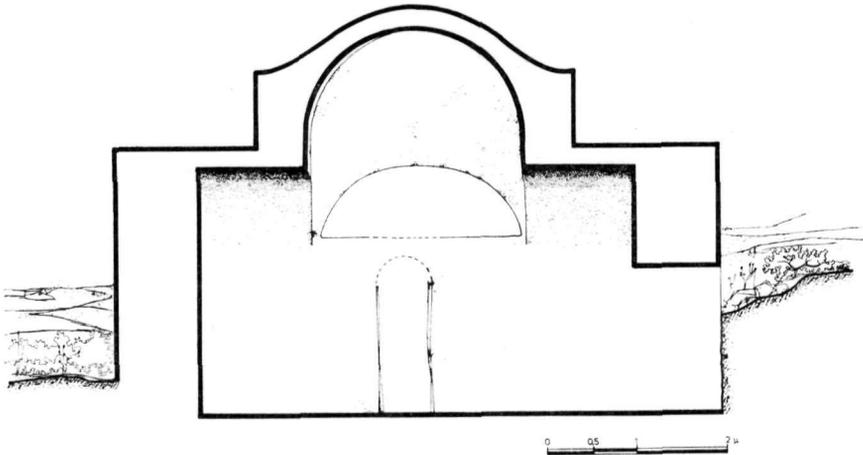

Σχέδιον 1. Μπρίκι Μάνης, "Αἷ - Λέος. Κάτοπις.

ὀγκολίθου ἀνώφλιον (πίν. 44a). τὴν ἀνοιγομένην εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς ἄκρον τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας κεραίας. Ὁ ἐπισκέπτης ἀναγκάζεται σήμερον σχεδὸν ἔρπων νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ ναῦδριον. Ἐκ τῶν καμαρῶν, αἵτινες ἐστέγαζον τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, σώζονται ἰδίᾳ τὰ ἐτοιμόρροπα τόξα, εἰς τὰ ὅποια αὐταὶ ἀπέληγον πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ (πίν. 44β). Τὰ τόξα ἀνέχουν κατακορύφους τοίχους, ἐφ' ὧν ἔβαινε καμάρα, καλύπτουσα τὸ κεν-

4. Ἡ φωτογραφία τοῦ πίν. 43a ἐλήφθη τὸ 1958.

τρικόν τετράγωνον, τὸ διαμορφούμενον κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Ἡ τρουλλοκαμάρα, ὀρθομένη ἄρκετὰ ὑπὲρ τὰς ὑπολοίπους στέγας, μὲ τὸ τόξον αὐτῆς κατευθυνόμενον ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον⁵, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τόξα τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν, τὰ βαίνοντα ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, παρέχει ἐξωτερικῶς τὴν ἐντύπωσιν πυργοειδοῦς κτίσματος. σχεδὸν τετραγώνου (πίν. 43β, Σχέδια 2, 3). Τούτου σώζονται ἐν πολλοῖς

Σχέδιον 2. Μπρίκι Μάνης, "Αἶ - Λέος. Τομή κατὰ πλάτος.

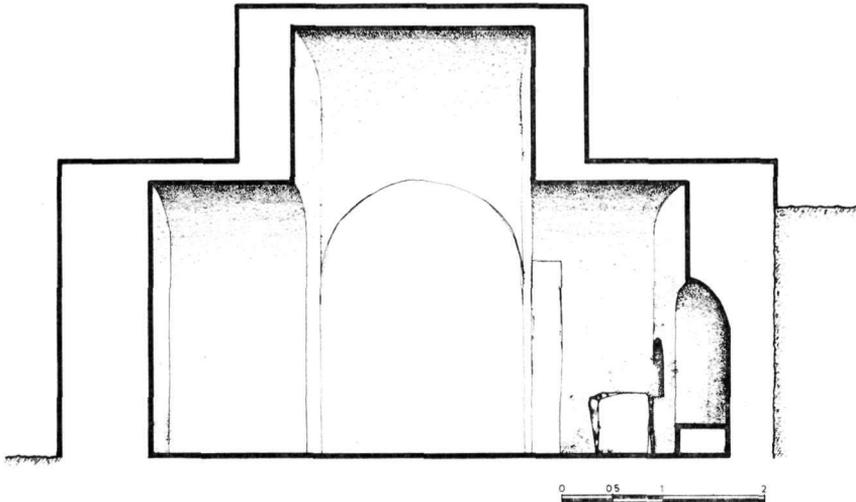
οἱ κατακόρυφοι τοῖχοι καὶ ἐπὶ τῆς βορείας καὶ νοτίας πλευρᾶς αἱ γενέσεις τῆς καμάρας. Εἰς τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου εἶχον ἐντειχισθῆ ἠχητικά ἀγγεῖα (πίν. 44β).

Διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ναῖσκου ἐχρησιμοποίησαν φαιοὺς ὀγκολίθους (πίν. 43 α-β). Εἰς τοὺς ἄρμους ἐγίνε χρῆσις ἀσβεστοκονιάματος, ἐλαφρῶς ὑπερύθρου, ἐμπεριέχοντος φαίνεται εἰς μικρὰν ποσότητα κονιορτοποιημένους κεράμους. Τὸ ἀσβεστοκονίαμα εἶναι περισσότερο ὄρατον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τῶν τοίχων τῆς τρουλλοκαμάρας. Μεταξὺ τῶν λίθων διακρίνονται καὶ ὀλίγα τεμάχια κεράμων. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐπικλινῆς, ἐξέχουσα παρὰ τὸ ἔδαφος (πίν. 43α), ἴσως ἐδῶ ἐκ λόγων ἀντιστηρίζεως διὰ τὴν μικρὰν κατωφέρειαν τοῦ ἐδάφους⁶. Παρὰ τὸ νότιον

5. Ὅπως συμβαίνει συνήθως εἰς τοὺς ἔχοντας τρουλλοκαμάραν ναοὺς. Ἄ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, ABME, Ζ', 1951 σ. 110.

6. Ἀλλαχοῦ ἢ διαπλάτυνσις τοῦ τοίχου παρὰ τὴν βάσιν του, ὡς εἰς τὸν νότιον ναῖσκον τῆς διδύμου ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Βασιλείου Καφιόνας, δὲν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς μορφῆς τοῦ ἐδάφους. Τὸ ἔδαφος εἶναι ὀριζόντιον καὶ ὁμοῦ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἐκ ψηρολι-

ἄκρον τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἂν. τοίχου τῆς τρουλλοκαμάρας δύο κατακόρυφοι λίθοι διαμορφώνουν πλαίσιον ἀγροίκου κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος, ὁμοιάζοντος μὲ ψαροκόκκαλον (πίν. 44γ). Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ σώζονται λείψανα καὶ ἄλλων ἀπλουστέρων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων. Τὸ τύμπανον, τὸ ἀποφράττον ἀπὸ δυσμῶν τὴν τρουλλοκαμάραν, φέρει ἐπι

Σχέδιον 3. Μπρίκι Μάνης, Ἁΐ - Λέος. Τομὴ κατὰ μῆκος.

τῆς ἐξωτερικῆς του πλευρᾶς, ὑψηλά, παρὰ τὴν κορυφήν, ζώνην εἰς δύο ἀτέχνους σειρὰς ἐκ πλίνθων καὶ κεράμων, τοποθετημένων κατὰ συνεχῆ τεθλασμένην γραμμὴν. Ἡ ζώνη πρὸς τ' ἀριστερὰ κατέρχεται χαμηλότερον ἢ δευτέρα σειρά της δὲν φθάνει πρὸς τὰ δεξιὰ μέχρι τῆς ἄκρας τοῦ τυμπάνου, διακοπτομένη ὑπὸ λίθων. Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ, ὡς ἐσημειώθη καὶ ἀνωτέρω, εἶναι κτιστόν. Ἡ στενὴ θύρα εἰσόδου πρὸς τὸ ἅγιον βῆμα σήμερον δὲν διασώζει ἀνώφλιον. Ἴσως τοῦτο ἄλλοτε ἐσχημάτιζε τόξον (Σχέδιον 2). Πάντως ἡ πύλη τοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ εἰς Μπρίκι βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου εἶναι τοξωτή. Κτιστὴ, κιονόμορφος, ἐλευθέρα πανταχόθεν εἶναι καὶ ἡ ἁγία τράπεζα τοῦ Ἁΐ-Λέου, ἔχουσα χονδρὴν, σχεδὸν τετράγωνον

θιάς νοτίου ναῖσκου κατὰ τὴν ν.δ. γωνίαν εἶναι ἐπικλινῆς (σκάρπα). Ἀντιθέτως εἰς τὸν Ἁγίον Νικόλαον τοῦ χωρίου Πολεμίτας, μεγαλιθικὸν ἐκ ξηρολιθιάς κτίσμα, ὀκδομημένον ἐπὶ ὀριζοντίου ἐδάφους, ὁ δυτικὸς τοῖχος, πάχους 1,40 μ., εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς κατακόρυφος. Μορφήν σκάρπας παρουσιάζουν οἱ τοῖχοι ἡρειπωμένων οἰκιῶν ἐκ μεγάλων λίθων ἄνευ συνδετικῆς ὕλης, σωζομένων πολλαχοῦ εἰς Μέσα Μάνην. Τὰ ἔρειπια αὐτὰ ἔχουν ἀνάγκην ἰδίᾳ μελέτης.

τὴν πλάκα (διαστάσεων 0,63 μ. × 0,57 μ. × 0,18 μ.). Ἡ ἀψίς τοῦ ναοῦ διαμορφοῦται ὡς στενὴ κόγχη, ὑψηλὴ, ἐγγεγραμμένη εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Ἐκατέρωθεν αὐτῆς, εἰς ἰκανὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν κογχάριον.

Ἡ ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, ὡς ἤδη παρετηρήθη, ἔχει ἐξωτερικῶς ἐπιχωσθῆ (Σχέδιον 1). Ἐν τούτοις νομίζω ὅλως ἀπίθανον ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἀνήκειν εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ⁷, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπιλεγῆ, ὅπως εἶναι γνωστὸν, πολὺ ἔνωρις διὰ τὰ Μαρτύρια. Ἡ κάτοψις τοῦ Ἁϊ-Λέου, παρὰ τὸ ἀκανόνιστον αὐτῆς, ὑπενθυμίζει παλαιὰ σταυρόσχημα εὐκτήρια, ὡς εἶναι τὸ λεγόμενον Μουσολεῖον τῆς Galla Placidia εἰς τὴν Ραβένναν⁸,

7. Εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ ἀνήκει καὶ ὁ παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ Ἅγιος Πέτρος. Τὸ μνημεῖον ὅμως ἔχει τροῦλλον καὶ ἡμιεξάγωνον προέχουσαν ἀψίδα (R. T r a q u a i r, Laconia. The churches of Western Mani, B S A, XV, 1908 - 9, πίν. XI καὶ XIV). Διαφέρει ὡσαύτως ἀπὸ τὸν Ἁϊ - Λέον καὶ κατὰ τὴν τοιχοδομίαν.

Σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ πρέπει νὰ εἶχε καὶ ὁ κατακεχωσμένος ὑπὸ τὰ εῤεῖπιά του ναῖσκος τοῦ Ἁϊ-Στράτηγου εἰς θέσιν Μασχάλες ἢ Σκεντρίνες ὑπὲρ τὸ χωρίον Ἄλυκα τῆς Μάνης. Εἶναι ἠκοδομημένος μὲ φαιοὺς ὀγκολίθους καὶ ἔχει διαστάσεις οἷας περὶ-που καὶ ὁ Ἁϊ Λέος. Σῴζεται — τοῦλάχιστον ἐσῴζετο κατὰ τὴν 5-7-1958, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον — τὸ τύμπανον τῆς ἀνατολ. κεραίας καὶ ἐλάχιστον μέρος τῆς καμάρας πρὸς βορρᾶν. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς ἀνατολικῆς κεραίας ἀνοίγονται τρεῖς κόγχαι. (Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς κεραίας ὡς ἀνατολικῆς εἶναι συμβατικὸς. Κατ' οὐσίαν πρόκειται περὶ βορείου κεραίας). Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς κόγχης (κόγχης τῆς Προθέσεως) σῴζονται λείψανα γραπτῶ διακόσμου λαϊκῆς τέχνης. Παριστάνουν ἀσκητὴν φέροντα μελίχρουν χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἀνάλαβον. Ἐπὶ τῆς μεσαίας κόγχης ἴχνη μετωπικοῦ Ἀγγέλου μὲ αὐτοκρατορικὴν καστανὴν στολὴν, κατάκοσμον ἀπὸ φαιὸν μπακλαβαδωτὸν κόσμημα. Παρεμφερῆς μορφῆ, ἐνδεδυμένη κατὰ παρόμοιον τρόπον — παραλλάσσει τὸ ἐντὸς τῶν ρόμβων κόσμημα καὶ τὸ χρῶμα, σιτόχρουν, τῶν μαργαριτῶν — εἰκονίζετο καὶ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς κόγχης. Ἐπὶ τὴν τελευταίαν τοιχογραφίαν καὶ ἀλλαγῶν ἐν τῷ ναῷ διακρίνεται καὶ παλαιότερον στρώμα τοιχογραφιῶν. Ἀμφότερα τὰ στρώματα ἀνάγονται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Διασῴζεται καὶ τὸ ἀνώφλιον τῆς νοτίου θύρας. Φαίνεται ὅτι ὁ ναῖσκος εἶχε πρὸς νότον πλάγιον νάρθηκα. Τὴν ἄποψιν ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου κόγχαι, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, ἀνοίγονται εἰς τὸν «ἀνατολικὸν» τοῖχον τοῦ ἱεροῦ στηρίζει καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τοῦ «νοτίου» τοίχου τῆς κεραίας ἔχει πακτωθῆ πλάξ ἄνευ γλυφῶν ὡς θωράκιον τέμπλου, παρὰ τὸ ὁποῖον ὑψοῦται κίων ἐκ φαιοῦ λίθου, διαμέτρου 0,23 μ. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἀπόκειται ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου καὶ βάσις κίονος ἐξ ὁμοίας ὕλης. Ἐκ τῆς Λακωνικῆς ἄλλους σταυροσχίμους ναοὺς ἐνθυμοῦμαι τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου ἔξω τοῦ χωρίου Ἁγία Μαρίνα (Τσέρτα) Μελιτίνης καὶ τὴν Ἁγίαν Κυριακὴν τῆς Σκάλας.

8. Giuseppe Bovini, Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia in Ravenna, Roma, Città del Vaticano, 1950, σ. 22 εἰκ. 3, Paolo Lino Zovatto, Il Mausoleo di Galla Placidia, architettura e decorazione, Ravenna, 1968, εἰκ. 4, 6, 11, 12, ἔγχρῳμος πίν. II.

ὁ ναὸς τῆς S. Fosca e Teuteria εἰς τὴν Βερόναν⁹, τὸ κατ' ἀποκατάστασιν Μουσωλεῖον τοῦ Ἰουστινιανοῦ παρὰ τὸν κατεδαφισθέντα ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁰ καὶ μνημεῖον τῆς Χερσῶνος¹¹. Ὅλων τῶν κτισμάτων τούτων αἱ κεραφαὶ ἀπολήγουν εἰς εὐθυγράμμους τοίχους. Καὶ ὅπως εἰς Ἀϊ-Λέον ἢ καμάρα ἢ στεγάζουσα τὸν χάρον τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἔχει τοποθετηθῆ ὑψηλὰ ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ ὀρθουμένου τετραγώνου κτιστοῦ πύργου, οὕτω καὶ ὁ «κρεμαστὸς θόλος» τοῦ λεγομένου Μουσωλεῖου τῆς Galla Placidia καὶ τὸ σταυροθόλιον τῆς S. Fosca¹². Ἀλλ' αἱ ὁμοιότητες πρὸς τὰ ἀρχαῖα εὐκτήρια δὲν εἶναι τόσαι¹³, οὔτε καὶ τοιαύτης φύσεως, ὥστε νὰ στηρίζουν ὑπόθεσιν ἀναγωγῆς τοῦ ναοῦ τῆς Μάνης εἰς χρόνους τόσον παλαιούς ὅσον ἐκεῖνοι, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐκτίσθησαν τοῦλάχιστον τὰ τρία πρῶτα ἐκ τῶν μνημονευθέντων

9. Βλ. διὰ τὸ μνημεῖον Ἀ. Ὁρλάνδον, ABME, Ζ' 1951 (Τυπολογικὴ ἐξέτασις τῶν σταυρικῶν ναῶν τοῦ 4ου, 5ου καὶ 6ου αἰῶνος) σ. 47, εἰκ. 39^a, ὑποσ. 2 καὶ σ. 48. Τὸ βιβλίον, εἰς τὸ ὅποιον παρέμπει, «Verzone, L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale. Milano 1942» δὲν ἀνεῦρον εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ ναὸς ἀναγράφεται ὡς Santa Teuteria εἰς τὸν ἄνευ χρόνου ἐκδόσεως Ὁδηγὸν τοῦ Ugo Zanoni, Verona artistica, Cheduzzi editore (Vicenza), σ. 60. καὶ χαρακτηρίζεται ὡς chiesetta antichissima... forse la più antica chiesa di Verona. Ἐν συνεχείᾳ λέγεται ὅτι nel sarcofago dietro l'altare riposano le Sante Teuteria e Fosca.

10. Γ. Σωτηρίου, Ἀνασκαφαὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, ΑΔ 7, 1921 - 22, σ. 211, εἰκ. 75, τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1942, σ. 361.

11. N. Brunon, Une église byzantine à Chersonèse, L'art byzantin chez les Slaves, Deuxième recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij, Paris, 1932, σσ. 28, 29, εἰκ. 18. Ὁ ναὸς εὐρίσκεται ἐκτὸς τῆς πόλεως. Ὁ Brunon κατατάσσει τὸ μνημεῖον παρὰ τοὺς ἀρχαῖκούς βυζαντινοὺς ναοὺς, ἐπικαλούμενος μεταξὺ ἄλλων ἰδιορρυθμιῶν καὶ τὴν ἀπουσίαν ἀψίδος. Ἐπὶ πλέον νομίζει bien possible ὅτι ὁ τύπος τῶν ἀρχαῖκῶν σταυροσχῆμων ναῶν τῆς Χερσονήσου εἰσήχθη εἰς τὴν Ρωσσίαν πρὸ τῆς ἐπισήμου προσχωρήσεως τῆς χώρας εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Βλ. καὶ Ἀ. Ὁρλάνδον, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 47, ὑποσημ. 1 καὶ εἰκ. 39^a.

12. Ἀ. Ὁρλάνδος, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 48.

Καὶ εἰς τὸ Alahan Monastir (450 περίπου) ὑψοῦτο ὀρθογώνιος πύργος ἐπὶ τοῦ σχεδὸν τετραγώνου χώρου, ὁ ὁποῖος διεμορφοῦτο εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους πρὸ τοῦ ἱεροῦ (Paolo Verzone, Alahan Monastir, Viglengo (1956;) πίν. II, εἰκ. 1, 43, 68, 77). Τὴν στέγην τοῦ πύργου ὁ Verzone ἀποκαθιστᾷ διὰ παραδόξου τρούλλου ὁμοιάζοντος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ σχῆμα, μὲ σύγχρονον μίτραν ὀρθοδόξου ἐπισκόπου (πίν. IV, V καὶ σ. 21). Ὁ Grabar ὁμοίως, ὁ παραθέτων θαυμασίας φωτογραφίας τοῦ μνημείου, L'âge d'or de Justinien (ἔκδ. Gallimard, 1966), εἰκ. 62, 63, παρατηρεῖ (σ. 64) ὅτι la couverture de cette tour manque, mais on ne saurait l'imaginer autrement qu'en toit de charpente à quatre pentes.

13. Ὅλα στεροῦνται ἀψίδος.

άνωτέρω κτηρίων¹⁴. Τὴν ἀναγωγὴν τοῦ ᾿Αἰ-Λέου εἰς τόσον παλαιὰν ἐποχὴν ἀποκλείει, νομίζω, κυρίως ὁ τρόπος τῆς τοιχοδομίας¹⁵. Ὡς πρὸς αὐτὸν ὁ ναὸς διαφέρει καὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν οἰκοδομημάτων τῆς Μάνης. Εἰς τὴν ἀψίδα π.χ. βασιλικῆς τῆς Κυπαρίσσου, ναοῦ ἀναγομένου μᾶλλον εἰς τὸν 5ον αἰῶνα, ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ σειραὶ πλίνθων¹⁶, εἰς τὴν βασιλικὴν τὴν ἐν μέρει ἀνασκαφείσαν ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Τηγάνι δὲν ἐλλείπουν ἀπὸ τῶν ἀρμῶν τεμάχια πλινθίνων πλακῶν¹⁷, εἰς τὴν τοιχοποιίαν τέλος τόσον τοῦ πρώτου ναοῦ, ὅσον καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ᾿Αγίου Προκοπίου¹⁸ (μετὰ τὸ 823) ἔγινε χρῆσις ροδόχρου ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ἐνῶ εἰς ᾿Αἰ-Λέον τὸ ἀσβεστοκονίαμα, ὡς ἐσημειώθη, εἶναι μόλις ὑπορρόδιον.

Μνημεῖα τῆς κεντρικῆς Μ. ᾿Ασίας, ἀνήκοντα εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, ἐδημοσίευσαν οἱ W. M. Ramsay καὶ G. L. Bell¹⁹. εἶναι ὅμως ὀκοδομημένα κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον καὶ δὲν στεροῦνται προεχούσης ἀψίδος. Ὁ A. Grabar παρατηρεῖ γενικῶς διὰ τὰ σταυρόσχημα μνημεῖα τῆς Μ. ᾿Ασίας ὅτι εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μικρῶν διαστάσεων, ὅτι παρουσιάζουν ἐντυπωσιακὴν ποικιλίαν μορφῶν καὶ ἀναλογιῶν καὶ ὅτι θὰ εἶχε τις ἄδικον, ἐὰν τὰ ἐχρονολόγει μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν²⁰. Τὰ σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ οἰκοδομήματα, τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ τῶν Ramsay - Bell,

14. Τὸ «Μαυσωλεῖον» τῆς G. Placidia ἐκτίσθη μικρὸν μετὰ τὸ 424 (R. Krauthemer, *Early Christian and Byzantine architecture* (Baltimore, 1965), σ. 137). Τὸ παρεκκλήσιον τῆς S. Teuteria χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. (Ὁ αὐτόζ, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 132). Τὸ Μαυσωλεῖον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἰδρύθη κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων ᾿Αποστόλων ὑπὸ τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος (Γ. Σωτηρίου, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 359).

15. Τὸ «Μαυσωλεῖον» τῆς G. Placidia εἶναι πλινθόκτιστον.

16. N. B. Δρανδάκης, Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, ΠΑΕ, 1958, σ. 207.

17. Ὁ αὐτόζ, ᾿Ανασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης, ΠΑΕ, 1964, σ. 124.

18. Ὁ αὐτόζ, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, σ. 1.

19. W. M. Ramsay and G. L. Bell, *The Thousand and one Churches*, London, 1909, εἰκ. 181, 198 (τὸ παρεκκλήσιον), 290. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω πολυάριθμα μνημεῖα τῶν αὐτῶν δημοσιευομένων ἔχουν τὸ σχῆμα ταῦ· τὸ ἀνατολικὸν αὐτῶν σκέλος ἀποτελεῖ μόνον ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ.

20. A. Grabar, *Martyrium, le volume Architecture*, Collège de France, 1946, σ. 157. Ὁ αὐτόζ ὅμως εἰς νεώτερον ἔργον του, *L' âge d' or de Justinien*, σ. 67 παρατηρεῖ διὰ τὰ μνημεῖα τοῦ Bin Bir Kilise ὅτι, «ἐὰν μερικὰ εἶναι δυνατὸν ν' ἀναχθοῦν εἰς τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα, τὰ περισσότερα πράγματι δὲν χρονολογοῦνται παρὰ ἀπὸ τὸν 8ον ἢ ἀπὸ τὸν 9ον αἰῶνα».

παρὰ τὰς διαφορὰς τῶν παρουσιάζουσι καὶ ὁμοιότητος πρὸς τὸν "Αἰ-Λέον"²¹. Τὰ σταυρόσχημα μνημεῖα ἦσαν πολὺ διαδεδομένα καὶ εἰς τὴν Χερσόνησον τῆς Κριμαίας· τὴν ἐκεῖ διάδοσιν τῶν ὁ μὸλις μνημονευθεὶς κορυφαῖος βυζαντινολόγος τῆς Γαλλίας ἀποδίδει εἰς Μικρασιατικὴν ἐπίδρασιν²². Ἐὰν ληφθοῦν ὑπ' ὄψει ὅλα, ὅσα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, καὶ ἐπὶ πλέον ὅτι καὶ εἰς ἄλλον ναῖσκον τῆς Μάνης διεπιστάθησαν ὑπὸ τοῦ γράφοντος Καππαδοκικαὶ ἐπιδράσεις²³ ἴσως πρέπει νὰ θεωρηθῇ καὶ τὸ σταυρικὸν σχέδιον τοῦ "Αἰ-Λέου" ὡς ὀφειλόμενον εἰς ἐπιρροὴν ρεύματος τέχνης ὀρμωμένου ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας. Πάντως ὁ Ἅ. Ὁρλάνδος τὴν τρουλλοκαμάραν, ἡ ὁποία καὶ εἰς τὸν ναῖσκον τῆς Μάνης στεγάζει τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, θεωρεῖ ὡς ἐπαρχιακὸν οἰκοδομικὸν τύπον²⁴.

Τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν τοῦ "Αἰ-Λέου" πρέπει νὰ ἐπιχειρήσῃ τις ἀφορμώμενος μᾶλλον ἀπὸ τοῦ τρόπου τῆς τοιχοδομίας. Παλαιότερον ὁ Η. Megaw ἀπεδέχετο ὡς ἀρχαιότερους χριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Μάνης μονόχωρα, καμαροσκέπαστα κτίσματα, ὠκοδομημένα δι' ὄγκο λίθων, ἄνευ πηλοῦ καὶ πλίνθων²⁵. Χαρακτηρίζων αὐτὰ τὰ ἀρχαῖα παρεκκλήσια (primitive chapels) ὡς «μεγαλιθικά», τὰ ἀνήγεν εἰς τὸν 9ον αἰῶνα²⁶, ἀφορμώμενος κυρίως ἀπὸ τῆς κρατούσης τότε γνώμης ὅτι ἡ Μάνη ἠσπάσθη τὸν Χριστιανισμὸν ἐπὶ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα. Ἐν τούτοις, μετὰ τὴν ἐπισήμανσιν καὶ τὴν μερικὴν ἀνασκαφὴν ὑπὸ τοῦ γράφοντος παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν εἰς τὴν Μάνην, ἡ γνώμη περὶ τοῦ λίαν ὀπίμου ἐκχριστιανισμοῦ τῆς ἐπαρχίας ἐλέγχεται ἀνακριβῆς²⁷. Ἐπομένως ἡ χρονολόγησις τῶν μεγαλιθικῶν ναῶν τῆς δὲν στηρίζεται ἐπὶ ἀσφαλοῦς βάσεως. Ἐν πρώτοις εἶναι ἐπάναγκες νὰ μελετηθοῦν ὅλα τὰ σωζόμενα μνημεῖα. Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἔρευνα νὰ φέρῃ εἰς φῶς καὶ ἀκριβῶς χρονολογημένα κτίσματα. Ἐπειτα ἐκτὸς τῶν ναῶν σώζονται, ὡς ἐσημειώθη, πολλαχοῦ

21. Πρβλ. Ramsay - Bell, ἄρ. 200, 202, 204, 206, 207, 209. Μεγάλα, μονολιθικά ἀνώφλια ἔχουσι πλείστοι Μικρασιατικοὶ ναοὶ (Ramsay - Bell, ἔνθ. ἀνωτ. εἰκ. 17, 23, 44, 72, 79, 83 κλπ.)

22. A. Grabar, *Martyrium* σ. 158.

23. Ν. Β. Δρανδάκης, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. ΛΖ', (1969 - 1970) σσ. 445, 455. Βλ. καὶ σ. 444.

24. A. K. Orlando, *Eine unbeachtete Kuppelform*, B.Z. 30, 1929-30, σ. 582.

25. Η. Megaw, *Byzantine architecture in Mani*, BSA XXXIII, 1932 - 33, σ. 138. Σημειωτέον ὅτι τὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων λίθων κενά, ὡς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, πληροῦνται διὰ μικρῶν λίθων.

26. Βλ. παρὰ τῷ αὐτῷ, ἔνθ' ἀνωτ. καὶ χρονολογικὸν πίνακα σ. 162.

27. Ν. Β. Δρανδάκης, *Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης*, σσ. 216 - 219.

τῆς Μάνης ἐρείπια καὶ μεγαλιθικῶν οἰκημάτων, τῶν ὁποίων ἡ μελέτη δὲν ἔγινεν ἀκόμη. Πάντως παρὰ τὰς ἐλλείψεις τῆς μέχρι τοῦδε ἐρεύνης φαίνεται ὅτι τοῦλάχιστον μερικοὶ τῶν δι' ὄγκολίθων ὀκοδομημένων ἄνευ πηλοῦ καὶ πλίνθων μονοκαμάρων ναῖσκων εἶναι παλαιότεροι τῶν τρουλλαίων ἐκκλησιῶν τῆς Μάνης, αἱ ὁποῖαι ἔχουν κτισθῆ εἴτε διὰ πλακομόρφων λίθων, ὡς ὁ Ἄσώματος εἰς τὸ Κακὸ Βουνὸ ἢ Χελιδόνι, ὑπεράνω τῆς Κίττας²⁸ (πίν. 45α) εἴτε ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει κατὰ τὸ προφανῶς ἐπέισακτον πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς, ὅπως ὁ παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ Ἅγιος Πέτρος²⁹ (περὶ τὸ 1025 μ.Χ.), οἱ Ταξιάρχαι τοῦ Γλέζου³⁰ (βον ἡμισυ 11ου αἰ. πίν. 45β) κ. ἄ. Ἐὰν ἀφορηθῆ τις ἀπὸ τοῦ τρόπου τοιχοδομίας τῶν μεγαλιθικῶν ναῶν, διὰ τὸν ὁποῖον ὀμιλεῖ ὁ Megaw, θὰ διαπιστώσῃ περαιτέρω ἐξέλιξιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Μπουλαριῶν³¹. Τὸ μνημεῖον διασώζει τοιχογραφίας ἀναγομένης εἰς τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6500, ἥτοι εἰς τὸ 991/2 μ. Χ. Πλίνθοι καὶ ἐκεῖ ἐλλείπουν, χρησιμοποιεῖται ὅμως πηλός, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν ἀψίδα, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τῶν κατακορύφων τοίχων, εἰς τὰ τόξα τῶν σφενδονίων, εἰς τὴν καμάραν καὶ εἰς τὸ τέμπλον³². Ἐτι περαιτέρω διαμόρφωσιν τοῦ δι' ὄγκολίθων ἀρχαικοῦ τρόπου τοιχοδομίας παρουσιάζει ὁ Ἁϊ-Λέος, εἰς τὸν ὁποῖον γίνεται χρῆσις, ὡς ἐλέχθη, καὶ πηλοῦ καὶ τεμαχίων πλίνθων ἢ κεράμων, ἀλλὰ καὶ κοσμημάτων κεραμοπλαστικῶν, ἔστω καὶ κακοτέχνων³³. Περισσότερον ἐξειλιγμένη παρουσιάζεται ἡ τοιχοποιΐα τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (πίν. 46α) τῆς γειτονικῆς Καφιόνας, διακρινομένη διὰ τὴν ἄφθονον καὶ

28. Ὁ Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ὁ ἐν Εὐρυτανία Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς, ABME, Θ', 1961, σ. 19, χρονολογεῖ τὸν Ἄσώματον ἀπὸ τὸ β' τέταρτον τοῦ 11ου αἰ., ὁ Megaw, ἐνθ. ἀνωτ., ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος.

29. H. Megaw, ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 20α.

30. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν μνημείων βλ. τὸ ν α ὑ τ ὄ ν, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 162.

31. Βλ. N.B. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ν, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, σ. 437.

32. Ἡ παρὰ N.B. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ν, ἐνθ. ἀνωτ. φωτογραφία τῆς εἰκ. 3 δυνατὸν νὰ γεννήσῃ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἰς τὸ τέμπλον, δεξιὰ τῆς πύλης, ἔχουν χρησιμοποιηθῆ πλίνθοι. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ πλίνθων, ἀλλὰ περὶ λιθίνων πλακῶν. Ὁ διασώζων παλαιὰς τοιχογραφίας, ἴσως τοῦ 10ου αἰῶνος, ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικήτα τῆς Ἄνω Πούλας Μάνης (N. B. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 449) ἔχει κτισθῆ κατὰ διάφορον τρόπον, διὰ μικροτέρων λίθων συνδεδεμένων δι' ἀσβεστοκονιάματος. Εἰς τοὺς ἀρμούς παρεμβάλλονται καὶ τεμάχια κεράμων. Γραπτὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφή διασώζουσα χρονολογίαν δὲν φαίνεται εἰς τὸν ναὸν, καθὼς μάλιστα τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἀρχικοῦ γραπτοῦ διακόσμου του καλύπτεται ὑπὸ νεωτέρου στρώματος τοιχογραφῶν. Ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποκλεισθῆ καὶ ἡ ταυτόχρονος ἐν Μάνη χρῆσις διαφορετικῶν τρόπων τοιχοδομίας: τῆς διὰ μεγάλων λίθων ἄνευ ἀσβεστοκονιάματος καὶ τῆς διὰ μικροτέρων λίθων με ἀσβεστοκονίαμα.

33. Βλ. ἰδία πίν. 43 β καὶ 44 γ.

μετὰ τέχνης χρῆσιν πηλοῦ εἰς τοὺς ἀρμούς³⁴. Ὁ ναὸς τῆς Καφιόνας διασώζει γραπτὴν ἐπιγραφὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔτ(ο υς), ϚΧΝΓ (= 1144/45 μ.Χ.) + ο ι κ ο δ ω μ ἡ (θ η) ἐ κ β α ρ ἄ θ ρ ω ν. Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει γραφῆ ἐπὶ μεταγενεστέρου στρώματος, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε, φαίνεται, ἄλλη ἐπιγραφὴ. Ἐπίαναγκες νὰ διακριβωθῆ, ἂν ἡ νεωτέρα ἀποτελῆ πιστὸν ἀντίγραφον τῆς ἀρχικῆς.

Ὡστε ὁ τρόπος τοιχοδομίας τοῦ Ἁΐ-Λέου, ἐὰν εἰς τὴν περίπτωσιν ἰσχύη καὶ κατὰ χρόνον προοδευτικὴ ἐξέλιξις τῆς τοιχοποιίας³⁵, ὑποδεικνύει ἀναγωγὴν τοῦ ναοῦ εἰς ἐποχὴν προγενεστέραν ἐκείνης, καθ' ἣν ἐκτίσθη ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων.

Ἐσημειώθη ἀνωτέρω ὅτι τὸ πάχος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας αὐξάνει βαθμηδὸν πρὸς τὸ ἔδαφος καὶ ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἀποβαίνει ἐπικλινῆς (σκάρπα). Ὁμοίαι διεύρυνσις τοῦ πάχους τῶν τοίχων εἶναι γνωστὴ ἐκ παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Αἰγύπτου, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ Λευκὴ Μονὴ τῆς Σοχάγκ³⁶ (ἴσως τῶν περὶ τὸ 440 χρόνων). Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ κανόνα ἀγνοεῖ ἢ μᾶλλον περιφρονεῖ τοιοῦτου εἶδους κατασκευάς, οἷαι παρατηροῦνται βραδύτερον καὶ ἐντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, εἰς Ἐνετικὰ κυρίως ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ ἄλλα κτίσματα³⁷, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς Μάνης εἰδικώτερον εἰς πύργους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ ὀχυροδομημένοι διὰ λίθων καὶ πηλοῦ, οἱ στενοῦμενοι βαθμηδὸν πρὸς τὰ ἄνω³⁸ ἀνάγονται εἰς χρόνους ἀκόμη ὀψιμωτέρους³⁹. Ἐντὸς τῆς Μάνης ὁμως ἔχω διαπιστώσει ὁμοίαν κατα-

34. N.B. Δραυδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ὑποσ. τῶν σσ. 72-73. Διὰ τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους ἐτοιμάζω ἰδίαν μελέτην.

35. Ὅτι τοῦτο δὲν συμβαίνει πάντοτε μαρτυρεῖ ὁ προμνημονευθεὶς δίδυμος ναὸς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου Καφιόνας (βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 6). Ὁ βόρειος ναῖσκος, ἐπεκταθεὶς πρὸς δυσμὰς μεταγενεστέρως, παρουσιάζει κατὰ τὸ παλαιὸν τμήμα του χρῆσιν ἀσβεστοκονιάματος εἰς τοὺς ἀρμούς καὶ εἶναι κατὰ τὸ τμήμα τοῦτο ἀρχαιότερος τοῦ ἐκ ξηρολιθίας (πλὴν τῆς ἀψίδος) νοτίου ναῖσκου, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀνατ. τοίχος στηρίζεται, «ἀκουμπάει» ἐπὶ τῆς ν.α. γωνίας τοῦ βορείου ναῖσκου.

36. K r a u t h e i m e r, ἔνθ. ἀνωτ. πίν. 25B.

37. Βλ. π.χ. ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης (G. G e r o l a, Monumenti veneti nell' isola di Creta, τόμ. 1ος, Venezia 1905, εἰκ. 71,72), πυριτιδαποθήκας τοῦ Ἡρακλείου (ὁ αὐτός, ἔ.ἄ. τόμ. 3ος, Venezia 1917, εἰκ. 53, 54), τὰς ὑποτιθεμένας φυλακὰς τοῦ μεγάρου τῶν διοικητῶν Ρεθύμνης (αὐτόθι εἰκ. 4), τὴν Ἐνετικὴν Λέσχην Ρεθύμνης (αὐτόθι εἰκ. 29) κλπ.

38. Βλ. καὶ Δ. Β. Βαγιακάκων, Μάνη, Ἀθήναι, 1968, πίν. 17, 18, 22 καὶ 23.

39. Ὁ αὐτός, Οἱ Πύργοι τῆς Μάνης, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά 3 (1959) σσ. 65, 71, 72.

σκευήν εἰς τοίχους ἐκτὸς ἄλλων ⁴⁰ τοῦ μονοκαμάρου ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (13ου αἰ.), τῆς Μίνας ⁴¹ (πίν. 46β) καὶ τοῦ τρουλλαίου, σταυροειδοῦς, ἐγγεγραμμένου, μονοχώρου ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου εἰς τὸ Μπρίκι (πίν. 46γ), τοῦ ὁποίου τὰς τοιχογραφίας νομίζω λαϊκὸν ἔργον μᾶλλον τοῦ 14ου αἰῶνος ⁴². Ἐπομένως ἡ μορφή αὐτῆ τῶν τοίχων ἐπιχωριάζει εἰς τὴν περὶ τὸν Ἁϊ-Λέον περιοχὴν τῆς Μάνης ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Πρέπει δὲ ν' ἀποδοθῆ μᾶλλον εἰς ἐπινόησιν ἐγχωρίων λαϊκῶν τεχνιτῶν, παρὰ εἰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις.

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Ἁϊ-Λέου ὑπάρχει, ὡς ἐσημειώθη, κεραμοπλαστικὸν κόσμημα, ὁμοιάζον μὲ ψαροκόκκαλον (πίν. 44γ), τοῦ ὁποίου ἡ ράχιν ἀποδίδεται διὰ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων. Αἱ πλίνθοι αἱ ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰ πλευρικά ὁστᾶ κατευθύνονται λοξῶς πρὸς τὰ κάτω. Ὅμοιαν κατεύθυνσιν ἔχουν αἱ πλίνθοι εἰς τὸ κόσμημα τὸ εὑρισκόμενον ἀριστερά, ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς Χρυσάφης ⁴³ παρὰ τὴν Χρυσάφισσαν. Ἐλλείπει ὁμως ἐκεῖ ἡ σειρὰ τῶν πλίνθων ἡ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ράχιν ἢ τὸν κορμόν. Τὸ κόσμημα ἀποτελεῖται ἀπλῶς ἐκ σειρᾶς ἐναλλήλων γωνιῶν. Ὅμοιον κόσμημα ὑπάρχει καὶ δεξιὰ τῆς θύρας ἀντιστοίχως, ἀλλ' εἰς αὐτὸ αἱ γωνίαί ἔχουν ἀντίθετον κατεύθυνσιν.

Πρὸς τὰ ἄνω κατευθύνονται αἱ λοξαὶ πλίνθοι κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος τῆς κεντρικῆς ἀψίδος τοῦ Σωτήρος ⁴⁴ (α' ἡμισυ 11ου αἰ.) τῆς πλη-

40. Ἐλαφρὰν παρὰ τὸ ἔδαφος προβολὴν παρουσιάζει ὁ δυτικὸς τοίχος τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Καφιόνας (βλ. πίν. 46α) καὶ ὁ δυτικὸς ὡσαύτως τοίχος πρὸς ν. καὶ β. τῆς μεταγενεστέρως προσθήκης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Μπουλαριῶν. Διὰ τὸν Ἁγιον Βασιλειον Καφιόνας ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω (ὑποσ. 6).

41. Τὸ μνημεῖον ἐμελετήθη καὶ ἐφωτογραφήθη κατὰ τὸ 1969 παρ' ἀποστολῆς ὑπ' ἐμὲ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων. Περιγραφή του θά δημοσιευθῆ ἄλλαχού.

42. Δρανδάκης, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 89, ὑποσ. 2.

43. Ὁ αὐτός, Στερέωσις βυζαντινῶν μνημείων Λακωνίας, ΑΔ, Τόμ. 20 (1965), Μέρος Β1, Χρονικά, πίναξ 162α. Τὴν χρονολογίαν τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας βλ. παρὰ τὸ αὐτὸ. Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης σ. 63 ὑποσ. 2.

44. Megaw, ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 19c (φωτογραφία τῆς ἀψίδος).

Μορφὴν δενδρυλλίου παρουσιάζει τὸ κόσμημα καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τῆς ἀψίδος τοῦ ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης (X. I. Μακρόνα, Τὸ ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, Π.Α.Ε. 1950 σ. 308, εἰκ. 5). Τὸ κόσμημα φαίνεται προστεθὲν ἐκεῖ κατὰ μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν τοῦ μνημείου. Τὴν αὐτὴν μορφήν ἔχει, προσεγγίζον μᾶλλον πρὸς τὸ ἡμέτερον, εἰς τὴν δυτικὴν ὄψιν τοῦ νάρθηκος τῆς Ἁγίας Θεοδώρας Ἄρτης (περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ.), ἀριστερὰ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν μονολόβου παραθύρου (Ἁ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, ABME, Β', 1936, σ. 102, εἰκ. 13) καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τῆς μέσης ἀψίδος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς Βοσνιάνικα Λακωνίας (βλ. κατωτέρω ὑποσ. 48). Παραλλάσσει ἡ μορφή τοῦ κοσμήματος— ἐλλείπει ὁ κορμὸς καὶ οἱ λοξοὶ κλαδίσκοι (φύλλα) ἔχουν ἀπόληξιν ἡμικυκλικήν— εἰς τὸν παρὰ τὴν Ἄμφισσαν ναὸν (ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ.) τοῦ Σωτήρος (Ἁ. Ὁρλάνδος ABME, Α', 1935, σ. 191, εἰκ. 8). Τὸ κόσμημα ὁμοιάζει ἐκεῖ μᾶλλον μὲ κλάδον δάφνης.

σιοχώρου Γαρδενίτσας. Τὸ κόσμημα τῆς Γαρδενίτσας, ὁμοιάζον μὲ δενδρύλλιον, εἶναι πολὺ τεχνικώτερον. Τὴν ράχιν ἢ τὸν κορμὸν τοῦ παρέχει μία σειρὰ πλίνθων⁴⁵. Αἱ ἀτέλειαι τοῦ κοσμήματος τοῦ "Αἰ-Λέου πρέπει ν' ἀποδοθοῦν μᾶλλον εἰς ἀδυναμίαν λαϊκοῦ τεχνίτου. Πάντως δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀπολύτως ὅμοιον κεραμοπλαστικὸν κόσμημα, σωζόμενον εἰς μνημεῖον τῆς Λακωνίας, οὔτε καὶ διεπίστωσα τὴν παρουσίαν του, ἐκ τῆς προχείρου ἐρεύνης τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησα, εἰς ἄλλην περιοχὴν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. "Άλλοι ναοὶ τῆς Λακωνικῆς, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ "Άγιος Σώζων τοῦ Γερακίου⁴⁶, ἡ ἐπεσκευασμένη, σταυρεπίστεγος ἀρχικῶς, ἐκκλησία τῆς Παναγίας παρὰ τὰς Κροκεάς⁴⁷ (πίν. 47α) καὶ ὁ ἐγγεγραμμένος σταυροειδῆς,

45. Παραλείπεται ὅλως, ὡς εἰς "Άγιον Ἰωάννην Χρυσάφης, ἡ δὴλωσις τοῦ κορμοῦ εἰς τὰ δενδρύλλια κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος τοῦ νάρθηκος (14ου αἰ.) τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος (G. Millet, L' école grecque dans l'architecture Byzantine, Paris 1916, εἰκ. 62).

46. G. Millet, ἐνθ. ἀνωτ. εἰκ. 111.

47. Ὁ ναὸς ἦτο σταυρεπίστεγος, ἀλλ' αἱ καμάραι τοῦ κατέρρευσαν καὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ στέγης ξυλίνης. Τὸ μνημεῖον ὑπέστη κατὰ τὴν ἐπισκευὴν καὶ ἄλλας ἀλλοιώσεις. Ἡ μεγάλη ἀψὶς εἶναι ἡμικυκλικὴ καὶ τὸ τέμπλον κτιστὸν ἕως ἀνω. Ἐξωτερικῶς τὰ τύμπανα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας διέφυγον τὸ δι' ἀσβέστου ἐπίχρισμα. Τὸ ἐν μέρει ἀνέπαφον ν. τύμπανον σώζει πλούσιον κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον, ταινίαν ὀδοντωτῆν, ταινίας ἐκ ρόμβων, ἐκ ψαροκοκκάλου, ἐκ σχημάτων ὁμοίων πρὸς τὸ γράμμα κάππα (πίν. 47α). Ἐχει ἐπίσης ἐντειχισμένην μικράν, ἀρχαίαν, ἀνάγλυφον πλάκα ἐκ τεφρολεῦκου μαρμάρου, παριστῶσαν μεταπικὴν γυναικείαν μορφήν. Εἰς τὸ β. τύμπανον, τοῦ ὁποῦ ὁ διάκοσμος εἶναι ἀπλούστερος, ἀντὶ ἀναγλύφου ἔχει ἐντειχισθῆ πινάκιον μὲ πράσινον γάνωμα. Ὁ ναὸς διασώζει μέρος τοῦ γραπτοῦ διακόσμου του. Κάτω εἰκονίζοντο ἀραιὰ ὀλόσωμοι κατενώπιον ἄγιοι μεγάλων διαστάσεων, ἐπὶ τοῦ β. τοίχου οἱ στρατιωτικοὶ "Άγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος, ἐπὶ τοῦ ν. ὁ "Άγιος Νικόλαος καὶ ὁ Ἄποστολος Ἄνδρέας. Μονότονος ὄχρα ἀποδίδει τὸ λεπτόν, φωτεινὸν πρόσωπον τοῦ ἱεράρχου μὲ τὸ μέγαλον κράνιον καὶ καστανὸν χρῶμα τὰς σκιάς του. Τὸ φαιλόνιον εἶναι ροδόχρουν καὶ τὸ στιχάριον λευκὸν μὲ λευκότερα φῶτα. Εἰς τὸν ν. τοῖχον ὑπὲρ τοὺς ὀλοσώμους Ἅγιους ἢ Βαῖοφόρος καὶ ἡ Μεταμόρφωσις καὶ ἀπέναντι ἐπὶ τοῦ β. τυμπάνου, ἡ Κοίμησις καὶ ὑπεράνω αὐτῆς ἡ Πεντηκοστὴ μὲ δύο μορφὰς ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τοὺς Ἄποστόλους τόξου, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀριστερὰ φέρει βασιλικὸν στέμμα. Τῶν ὄχρων προσώπων τῆς Κοιμήσεως αἱ σκίαι εἶναι πράσιναι. Εἰς τὴν ἀψίδα εἰκονίζοντο, φαίνεται, τέσσαρες λειτουργοῦντες ἱεράρχαι, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν ὁ "Άγιος Γρηγόριος. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, τὸ Γενέσιον, ὁ "Άγιος Βλάσιος, οἱ Ἄγιοι διάκονοι, Εὐπλος καὶ Στέφανος, στηθάρια Ἁγίων, ἡ Μετάληψις καὶ ἡ Μετάδοσις τῶν Ἄποστόλων. Ὁ ἐξ ἀριστερῶν τελευταῖος Ἄποστολος νέος, ἀγένειος, κατὰ πῦσαν πιθανότητα ὁ Ἰούδας, ἀπομακρύνεται πρὸς τ' ἀριστερὰ, κύπτων πολὺ καὶ ἔχων τὴν ράχιν ἐστραμμένην πρὸς τοὺς ἄλλους. Τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ θὰ ἔλεγέ τις ἔργα τοῦ 14ου αἰ.

τρουλλαῖος ναός τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῶν Βοσινιάνικων Μελιτίνης ⁴⁸ (πίν. 47β), φέρουν τὸ κόσμημα, ἀλλ' ἄνευ ράχεως, μεταβεβλημένον εἰς ταινίαν ἐξ ὀριζοντίως τοποθετημένων ἐναλλήλων γωνιῶν ⁴⁹. Τέλος ἡ ζώνη ἐκ πλίνθων καὶ τεμαχίων κεράμων, τεθειμένων οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται συνεχῆς τεθλασμένη γραμμὴ, ἢ διακοσμοῦσα τὸν δυτικὸν τοῖχον τῆς τρουλλοκαμάρας τοῦ Ἁϊ-Λέου, ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν Παναξιότισσαν τῆς Γαυρολίμνης ⁵⁰, ἀναγομένην ὑπὸ τοῦ Ἁ. Ὁρλάνδου εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 10ου αἰῶνος ⁵¹.

48. Ὁ ναός εἶναι τετράστυλος ἐλλαδικοῦ τύπου. Ὁ τρούλλος ἴσως ἦτο κατ' ἀρχὰς ἐξωτερικῶς ὀκτάγωνος μὲ ψευδοκιονίσκους εἰς τὰς γωνίας καὶ ἀπέβη σχεδὸν στρογγύλος κατὰ τινὰ ἐπισκευήν. Ἡ μέση ἀψὶς μὲ ἀρκετὰ πλούσιον κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον διατρυπωμένη ὑπὸ διλόβου παραθύρου, εἶναι τρίπλευρος καὶ αἱ πλάγαι ἡμικυκλικαί. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα περιβάλλουν τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον τῆς ν. καὶ δ. θύρας. Ὁ ναός, ἂν καὶ μικρὸς, εἶναι εὐρύχωρος καὶ ἔχει καλὰς ἀναλογίας. Τὸ κτιστὸν τέμπλον στηρίζεται εἰς τοὺς ἄν. στύλους καὶ στέφεται ἀπὸ λοξόμητον κοσμητὴν μὲ κομβία. Ἰσως λοιπὸν ἦτο ἀρχικῶς διάφορον. Ὁ ναός ἐσωτερικῶς ἔχει ἀσβεστοθῆ. Ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὁμοῦ ἀπεξέσθη ἡ ἀσβεστος καὶ φαίνονται τμήματα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου. Οὕτως ἐπὶ τοῦ ν. ἄν. στύλου διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸ καστανὸν τρίχωμα καὶ τὴν θερμὴν ὄχραν τῆς ἐπιδερμίδος. Ἀριστερά, ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκονίζεται εἰς στάσιον 3)4, προσκλίνουσα πρὸς τὸν Χριστὸν ἡ Θεοτόκος, πιθανῶς ὡς τμήμα τῆς Δεήσεως. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς β. κεραίας, χαμηλὰ φαίνεται ἔπιππος Ἁγίου. Τὸ σῶμα τοῦ ροδόχρου ἵππου καλύπτεται ἀπὸ μικροῦς, κεραμοχρους συνεχόμενους κύκλους ὡς φολίδα. Ὁ Ἁγιος τοῦ ὁποῦ τοῦ πρόσωπον ἀποδίδεται δι' ὄχρα καὶ καστανῶν περιγραμμάτων, φορεῖ στέφος καὶ πλήττει διὰ τοῦ δόρατός τι ὡς ἄνθρωπον (τὸν Σκυλογιάννην;). Ἡ γλαμὺς του ἀνεμίζεται ὀπίσω. Ἡ περισκελὶς εἶναι στενὴ, ἐφαρμοστῆ, καστανὴ καὶ διάλιθος. Ἡ τέχνη τῆς τοιχογραφίας εἶναι λαϊκὴ, ἀλλὰ δὲν στερεῖται χάριτος. Τὸ μνημεῖον ἐπεσκέφθη ἐν σπουδῇ τὸ 1952 καὶ αἱ σημειώσεις μου εἶναι ὀλίγαι καὶ ἔλλιπεις.

49. Ὑπὸ τοιαύτην μορφήν ἀπαντᾷ τὸ κόσμημα εἰς τὸν Ἁγιὸν Ἰωάννην Χαλκιῶν Χίου (An. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes, 1930, πίν. 53), εἰς τὸν Ἁγιὸν Κλήμενα τῆς Ἀχρίδος (R. Krautheimer, ἔ. ἄ. πίν. 176 Β). Εἰς τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Μυστρᾶ τὸ κόσμημα προσλαμβάνει μορφήν ζητοειδοῦς, αὐτόθι, πίν. 176 Α), εἰς τὸν Ἁγιὸν Βασίλειον τῆς Ἁρτης (Α. Ὁρλάνδος, ABME, Β', 1936, σ. 119 εἰκ. 3), εἰς τὴν δυτικὴν πρὸς τὴν αὐλὴν πλευρὰν (1777) τῶν κελλίων τῆς Μονῆς Χελανδαρίου (Ὁ αὐτότος, ABME, Η', 1955-56, σ. 114 εἰκ. 8).

Τὴν ράχιν διατηρεῖ εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Κρίναν τῆς Χίου (An. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, πίν. 31 καὶ 34) καὶ εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἁρταν Μονὴν τῶν Βλαχερνῶν (Ὁ αὐτότος, ABME, Β', 1936, σ. 13 εἰκ. 6). Παραλλάσσει πάλιν τὸ κόσμημα — αἱ πλευραὶ τῶν γωνιῶν ἔχουν σχῆμα πιπτούσης σταγόνας — εἰς τὴν Παναγίτισσαν (μᾶλλον τῆς πρώτης δεκαπενταετίας τοῦ 14ου αἰ.) τῆς Βάθειας Εὐβοίας (Ὁ αὐτότος, ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Ζ', 1951, σ. 115, εἰκ. 4 καὶ ἰδίᾳ σ. 118, εἰκ. 7).

50. Ὁ αὐτότος, ἐνθ' ἀνωτ. τόμ. Α', 1935 σ. 122.

51. » » » Ὁ', 1961, σ. 19. Τὸ κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους μεταγενεστέρους ναούς. Βλ. τὸν αὐτὸν ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Δ., 1938 σ. 139 εἰκ. 96, σ. 140 εἰκ. 97, τόμ. Β', 1936 σ. 18 εἰκ. 11, σ. 53 εἰκ. 3, σ. 55 εἰκ. 5, σ. 149 εἰκ. 2.

Ὡς εἶναι γνωστόν, εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ὀλίγα παραδείγματα τρουλλοκαμάρων ναῶν⁵², οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκτίσθησαν μετὰ τὴν Ἐλευσίνα⁵³. Ναὸν μὲ τρουλλοκαμάραν ἔχοντα τὸν τύπον ἐλευθέρου σταυροῦ, γνωρίζω πλὴν ἄλλων⁵⁴ τὸν παρὰ τὸ Εὐπάλιον τῆς Δωρίδος, τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου⁵⁵. Διὰ τοῦ Ἁγίου Λέου ἐπικυροῦται ἡ παρουσία τοῦ τύπου ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ μάλιστα πιθανῶς ἀπὸ τῆς μέσης βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἂν, ἐννοεῖται, ἡ ἔνταξις τοῦ μνημείου εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀποδειχθῇ ὀρθῆ μετὰ τὴν πρόοδον τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν.

Β'. Ζωγραφικὴ

Ὁ ναῖσκος σώζει ὀλίγα λείψανα τοιχογραφιῶν. Ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἀριστερά, ἐνθρονον τὸν Ἅγιον Λέοντα, ἐπίσκοπον Κατάνης καὶ δεξιὰ τῆς θύρας τοῦ ἱεροῦ τὴν Δέησιν. Ὁ Προδρόμος τῆς Δεήσεως εἶναι ὀλοσχερῶς κατεστραμμένος. Ἀμφιβάλλω ἂν, ἐκτὸς τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου, ἡ νοτία κεραία τοῦ σταυροῦ, τὸν ὁποῖον διαγράφει ἐν κατόψει ἡ ἐκκλησία, εἶχέ ποτε διακοσμηθῆ μετὰ ἄλλας τοιχογραφίας.

Ἀριστερὰ τοῦ Ἁγίου Λέοντος, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βορείου κεραίας σώζονται ἴχνη μορφῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου τρεῖς ὄρθιοι ὀλόσωμοι, μετωπικοὶ στρατιωτικοὶ Ἅγιοι, ὁ Δημήτριος, ὁ Γεώργιος καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Στρα-

52. Βλ. καὶ Δ. Βασιλειάδην, Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, ΕΕΒΣ, 30ὸς (1960 - 61) σ. 168. Τὴν ἄλλην περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ Ν.Β. Δραγδάκη Α.Δ. 18 (1963): Χρονικά, σ. 306 (Ζ' Ἱερά Μονὴ Ἁγίας).

53. Ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς (13ου αἰ.) χρονολογεῖται καὶ ἡ Κάτω Παναγία Ἄρτης. Βλ. δι' αὐτὴν Ἀν. Κ. ΟΓΙανδός, Eine unbeachtete Kuppelform, Β.Ζ. 30ος 1929 - 30, σ. 578, εἰκ. 2 καὶ τὸν αὐτόν, ΑΒΜΕ, Β', 1936, σσ. 70 - 87.

54. Ὡς: 1) Τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Σατρί - Τσελεμπι - Μεσσιζιδ εἰς τὴν Ρόδον. Αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι ἄνισοι. Ἡ νοτ. καὶ ἡ ἀν. εἶναι βραχεῖαι καὶ ἰδίως ἡ νοτία. Ἁ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ, Στ', 1948 σ. 89 καὶ εἰκ. 84 τῆς σ. 98. 2) Τοῦ εἰς μνήμην τοῦ Ἁγίου Νικολάου παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Σαγματᾶ, ὁ αὐτός, ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Ζ', 1951, σσ. 109, 110. Ὁ ναῖσκος, ἀναγόμενος ὑπὸ τοῦ Ὁρλάνδου εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἔχει ἐξωτερικῶς τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ καὶ ἐσωτερικῶς εἶναι τρίκογχος. 3) Τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως (Παναγία Κουγιάννα) εἰς Βαρὴ Κεφαλληνίας, Π. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Ἰονίων νήσων, Χρονικά ΑΔ 24 (1969), Μέρος Β2 σ. 287 καὶ πίν. 286β. Ὁ ναὸς φαίνεται μεταβυζαντινός. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ χρονολογῶνται ἀπὸ τοῦ 17ου - 18ου καὶ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ.

55. Τὸ μνημεῖον ἐδημοσίευσεν ὁ Ἁν. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας, Ἄθηναι, 1922, (Παράρτημα, Ὁ παρὰ τὸ Εὐπάλιον ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου) σσ. 37 - 42. Βλ. καὶ τὸν αὐτόν, Eine unbeachtete Kuppelform, σ. 577, εἰκ. 1.

τη λάτῃς. Ὑπολείμματα τοιχογραφίας σώζονται καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου τῆς τρουλλοκαμάρας. Παρὰ τὴν κορυφὴν τοῦ ἴσως ἐξωγραφεῖτο μετωπικὸς Χριστός. Ἡ διατήρησις τῶν σωζομένων λειψάνων τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι πολὺ κακὴ.

Καὶ ἡ παράστασις τοῦ ἁγίου Λέοντος (πίν. 49α) εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη. Ἐπὶ πλεόν καὶ τὰ ἐναπομείναντα τμήματά της καλύπτονται ὑπὸ λευκῶν, στρογγύλων λειχήνων. Τὸ βάθος τῆς εἰκόνης εἶναι κυανοπράσινον, τὸ στιχάριον τοῦ Ἁγίου ὠχρόν, ὁ φαιλόνης κεραμόχρους, τὸ ὠμοφόριον λευκοπράσινον, τὸ ἐπιγονάτιον σκληρὸν καὶ ρομβόσχημον. Ὁ θρόνος ἀποδίδεται διὰ χρώματος ὠχροῦ καὶ κεραμόχρου. Ὁ Λέων ἔχει ὑψηλὸν λαιμόν, μικρὰ ὄτα καὶ βραχὺ γένειον. Κεραμόχρους εἶναι καὶ ὁ προπλασμός τοῦ ὠχροῦ προσώπου μὲ τὰ σιτόχροα, γραμμικὰ φῶτα.

Ἐνθρονος εἰκονίζετο καὶ ὁ ἀποτετριμμένος τώρα Χριστὸς τῆς Δεήσεως, ὁ ἔχων μακρὸν σχετικῶς τὸ γένειον, ἂν δὲν ἀπατοῦν τὰ σωζόμενα ἴχνη, καὶ κίτρινον πρὸς τὸ ἐλαιόχρουν τὸ ἔνδυμα. Κρατεῖ ἐκ τῶν κάτω διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον. Παρ' αὐτὸν ὀρθία, δεομένη, κλίνουσα πολὺ τὴν κεφαλὴν ἡ Παναγία (πίν. 48α), φέρουσα κίτρινον χιτῶνα καὶ κεραμόχρουν μαφόριον μὲ φῶτα ροδόχροα.

Ὁ Ἁγιος Δημήτριος (πίν. 48β) βαστάζει διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀσπίδα καὶ διὰ τῆς ἄλλης σφίγγει γυμνὴν σπάθην, σχεδὸν ὀρθίαν. Ὁ Ἁγιος Γεώργιος διὰ τῆς ὑψουμένης δεξιᾶς κρατεῖ ἀκόντιον, ὅπως καὶ ὁ Ἁγιος Θεόδωρος. Περὶ τὸν ἀριστερόν του βραχίονα ἐλίσσεται ὁ κεραμόχρους μανδύας. Οἱ Ἅγιοι ἐκτὸς τοῦ μανδύου φοροῦν βραχὺν χιτῶνα, θώρακα καὶ ἔνδρομίδας. Τὰ ἐνδύματά των, πλὴν τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω μανδύου, ἔχουν χρῶμα καφέ, κεραμόχρουν, ὠχρόν, πράσινον. Τὴν οὐλὴν κόμην τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (πίν. 49β) ἀποδίδουν σιτόχροι σπεῖραι ἐπάνω εἰς καφεκάστανον προπλασμόν. Τὰς κεφαλὰς τῶν δύο πρώτων Ἁγίων περιβάλλει στέφος.

* * *

Ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ Ἁϊ-Λέου, δεξιὰ τῆς πύλης (καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νοτίας κεραιᾶς τοῦ σταυροῦ), εἰκονίζεται ἡ Δέησις. Ἡ περίπτωσις δὲν εἶναι μοναδική. Πρόχειρα παραδείγματα ἔχω ὑπ' ὄψιν ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κίττας, πιθανῶς ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὸ Μπρίκι — ἡ τοιχογραφία εἶναι πολὺ ἐφθαρμένη — ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κλένιας Κορινθίας καὶ ἐκ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βοσινιάνικων Λακωνίας.

Παράστασιν τοῦ ἁγίου Λέοντος ἐπισκόπου Κατάνης συνήντησα καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης, ὅπως : 1) εἰς τὸν Ἁγιον Παντελεήμονα Μπουλαριῶν, διὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε πρὸ ὀλίγου λόγος. Ὁ Ἁγιος Λέων ἔχει ἐκεῖ πλατὺ πρόσωπον, μικρὰ ὄτα, μελανὸν τρίχωμα, βραχεῖαν, ἀλλ' ἄφθονον

οὔλην κόμην καὶ βραχὺ δικόρυφον γένειον. 2) Εἰς τὸν Ἅϊ-Στράτηγον τοῦ αὐτοῦ χωρίου, μεταξὺ τῶν παλαιότερων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, τὰς ὁποίας ἀνήγαγον εἰς τὸ βον ἡμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος⁵⁶. Καὶ ἐδῶ ὁ τύπος τοῦ ἱεράρχου δὲν διαφέρει. Τὸ πρόσωπόν του εἶναι πλατὺ, ἡ κόμη βραχεῖα, τὸ καστανὸν γένειον μακρότερον, δικόρυφον μὲ ἐστρογγυλευμένας τὰς ἄκρας. 3) Εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον Γαρδενίτσας⁵⁷, ὁ ἐπίσκοπος εἰκονίζεται πάλιν νέος μὲ πρόσωπον στενὸν καὶ μελανὸν τρίχωμα, μὲ βραχεῖαν κόμην καὶ βραχὺ στρογγύλον γένειον. 4) Εἰς Ἅγίους Θεοδώρους τοῦ ὑπὲρ τὴν Ἄνω Πούλαν κάστρου τῆς Ὠρηῆς καὶ μάλιστα εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ἱεροῦ, ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τυφλοῦ τόξου, παρὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἐλεήμονα. Ὁ Ἅγιος, ἀνήκων εἰς τὸ νεώτερον βυζαντινὸν στρῶμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, ἔχει ἐξίτηλον τὴν κεφαλὴν. Ὁ Ἅγιος Νικήτας, ὁ ἔλκων τὴν καταγωγήν ἀπὸ τὴν Ραβένναν, ζωγραφεῖται εἰς τὸ αὐτοκρατορικὸν Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β΄ (περὶ τὸ 1000 μ.Χ.) λευκόθριξ μὲ βραχυτάτην κόμην, μὲ πρόσωπον μᾶλλον πλατὺ, ἀνθερεῶνα γυμνὸν τριχῶν καὶ γένειον διαχωριζόμενον εἰς βοστρυχίσκους. Ἡ δεξιὰ ὄφρὺς του καμπυλωμένη ὑψοῦται περισσότερον τῆς ἄλλης⁵⁸. Ὡστε εἰς τέσσαρας ἐκ τῆς Μάνης παραστάσεις ὁ τύπος τοῦ Ἅγίου εἶναι διάφορος καὶ τοῦ ἀπαντῶντος εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου, ἀλλὰ καὶ τοῦ καθοριζομένου μεταγενεστέρως εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῆς ζωγραφικῆς, καθ' ἣν ὁ ἐπίσκοπος Κατάνης εἶναι γέρων πλατυγένης⁵⁹. Εἰς Ἅϊ-Λέον ὁ ἱεράρχης ὁμοιάζει πρὸς τὴν παραδεδομένην μορφήν τοῦ Ἅγίου Νικολάου⁶⁰.

Τὰ ὀλίγα ὑπολείμματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἅϊ-Λέου ἔχουν ὑποστῆ πολλὰς φθοράς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ χρονολόγησις των δὲν εἶναι εὐκόλος. Ἐπιτρέπουν ὅμως εἰς τὸν μελετητὴν ν' ἀντιληφθῆ ὅτι ἔγιναν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ὅτι ἀνήκουν εἰς ὁμάδα ἔργων λαϊκῆς τέχνης. Τὸ ὕφος των παρὰ τοὺς ἀρχαῖσμούς⁶¹, τοὺς γνωρίμους εἰς τὰ λαϊκὰ ἔργα, ὁδηγεῖ πρὸς τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Ἡ σκληρότης

56. Ν. Β. Δραυδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, σσ. 27, 26, 60.

57. Τὸν Ἅγιον Πέτρον ἔχω περιγράψει λεπτομερῶς πρὸ πολλοῦ. Ἐλπίζω, κατόπιν μάλιστα τῆς προσφάτου σχεδιάσεώς του, ὅτι δὲν θά βραδύνη ἡ δημοσίευσίς.

58. Il Menologio di Basilio II (Cod. Vat. gr. 1613), Torino, 1907 (Codices e Vaticanis selecti, VIII), πίν. 416.

59. Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ἔκδ. Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως, ἐν Πετροῦπόλει 1909, σ. 155.

60. Βλ. π.χ. τὸν Ἅγιον Νικόλαον εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 1332. (Δι' αὐτὸν κατωτέρω, ὑποσ. 66).

61. Ὡς εἶναι π.χ. αἱ σπεῖραι τῆς κόμης τοῦ Ἅγίου Γεωργίου.

της πτυχολογίας⁶² και ή σχηματοποιήσις ή διακρίνουσα τὰς μορφὰς⁶³ ἀνοίγουν τὸν δρόμον πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν, τὴν ὁποίαν ἔπειτα στηρίζει ή μελέτη και ή συγκριτική ἔρευνα τῶν λεπτομερειῶν. Τὰ φῶτα, ὅσα αἰ φθοραὶ τοῦ χρόνου και τῶν καιρικῶν μεταβολῶν ἀφῆκαν εἰς τὸ μέτωπον τοῦ Ἁγίου Λέοντος ἀποδίδονται πολὺ γραμμικὰ (πίν. 49α). Γραμμικά, παρεμφερῆ εἶναι τὰ φῶτα και εἰς μορφὰς ἱεραρχῶν (πίν. 50α-β) τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρᾶ (τέλους 14ου - ἀρχῶν 15ου αἰῶνος), διακρινομένης ὁμως διὰ τὸν προσωπογραφικόν των χαρακτήρα, διὰ τὴν κομψότητα και τὴν χάριν⁶⁴.

Τὸ ἀνοιγμα τοῦ ἐνδύματος τοῦ Ἁγίου Λέοντος εἶναι πρὸ τοῦ λαιμοῦ σχηματικόν. Σχηματικώτερον ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἄρτον (1401) Ρεθύμνης⁶⁵, ἐνῶ ἀντιθέτως με φυσικότητα μεγαλύτεραν εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν (1332) Δεσφίνης⁶⁶. Ρομβόσχημον, σκληρὸν ἐπιγονάτιον ἀπαντᾶ ἤδη εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ⁶⁷. Φέρουν αὐτὸ κολαζόμενοι ἀρχιερεῖς⁶⁸, ἐπίσκοποι αἰρετικοὶ⁶⁹, ἀλλὰ και Ἁγιοὶ ἱεράρχαι, ζωγραφούμενοι μεταξὺ τῶν χορῶν τῶν Ἁγίων⁷⁰. Ἀκολούθως σκληρὸν, ρομβόσχημον ἐπι-

62. Βλ. π.χ. εἰς τὸν πίν. 48α τὰς πτυχὰς τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου πρὸ τοῦ στήθους.

63. Βλ. ἰδίᾳ τὴν μορφήν τοῦ Ἁγίου Λέοντος (πίν. 48α).

64. Τὸν ἱεράρχην τοῦ πίν. 50α ἔχει δημοσιεύσει ή κ. Suzy Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris, 1970, εἰκ. 76.

65. Ν.Β. Δρανδάκης, Ὁ εἰς Ἄρτον Ρεθύμνης ναῖσκος τοῦ ἁγίου Γεωργίου, Κρητ. Χρον. ΙΑ', 1957, πίν. Ε'.

66. Μαρία Σωτηρίου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, περίοδ. Δ', τόμ. Γ', 1962 - 63, πίν. 56^α. Κατὰ τὸ ἔφος αἱ τοιχογραφίαι τῆς Δεσφίνης και τοῦ Ἄρτου διαφέρουν και μεταξὺ των και ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἀϊ-Λέου.

67. Ἱεράρχαι εἰκονιζόμενοι ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπως π.χ. ὁ ἐπὶ τοῦ ν. τοίχου, παρὰ τὸ τέμπλον, ἐντὸς κόγχης ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Μ.Ν. Drandaki, *Mistra*, Athens 1959 πίν. 4) φέρουν μαλακὸν ἐγχείριον. Ἡ τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ προφανῶς ἤρχισε μετὰ τὴν οἰκοδομήν του (1291 - 92). Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος διαφέρουν κατὰ τὸ ἔφος ἀπὸ τὴν ομάδα, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ὁ Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ὅτι ή διαφορὰ προδίδει διάφορον χεῖρα — μέχρι τοῦ ἀριθμοῦ 10 ἔχουν ἀναβιβασθῆ ὁ ὑποτιθέμενοι ζωγράφοι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ — θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιον. Συζητητέον ἂν ή διαφορὰ ἔφους μαρτυρεῖ και χρονολογικὴν τινα διαφορὰν. Νὰ θεωρηθῆ ὅτι συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς χρονολογικῆς διαφορᾶς και ή παρουσία ἐπιγονατίου εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος; Πάντως τοῦλάχιστον ἐκ τῶν κειμένων μαρτυρεῖται τὸ ἐπιγονάτιον *comme réservé aux évêques en 1193* (N. Thierry, *Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (miniatures, fresques)*, *Revue des Études Byzantines*, XXIV, 1966, σ. 311). Εἰς ἔργα ζωγραφικῆς ἀπαντᾶ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος.

68. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910 πίν. 81^α.

69. Αὐτόθι, πίν. 82^α.

70. Αὐτόθι, πίν. 81^α.

γονάτιον συναντᾷ τις εἰς τοὺς ἱεράρχας τῆς ἀψίδος τῆς Ὁδηγητρίας Μυστρᾶ⁷¹, εἰς ἐπισκόπους τοῦ νοτιοανατολικοῦ παρεκκλησίου τοῦ αὐτοῦ ναοῦ⁷² (1366) εἰς τὴν Περιβλεπτον Μυστρᾶ⁷³, εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον τοῦ Μουζάκη Καστορίας⁷⁴ (1385) καὶ εἰς ἄλλους μεταγενεστέρους ναοὺς. Ὡστε ἢ ἀνωτέρω πρόχειρος ἔρευνα ἐπικυρώνει ὅσα παρατηρεῖ ἡ Nicole Thierry⁷⁵ διὰ τὸ ἐπιγονάτιον, ὅτι ἀντικαθιστᾷ τὸ ἐγγχείριον κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Ἐπομένως ἡ παρουσία τοῦ σκληροῦ ἐπιγονατίου εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἁγίου Λέοντος μαρτυρεῖ ὅτι αὕτη πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς.

Ἡ Θεοτόκος τῆς Δεήσεως κλίνει πολὺ τὴν κεφαλὴν (πίν. 51α). Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἀλλαχοῦ, ὅπως εἰς τοιχογραφίαν Δεήσεως τοῦ Καχριεῦ Τζαμί⁷⁶, τῆς Ὁδηγητρίας (1311) εἰς Σπηλιεὺς Εὐβοίας⁷⁷, τοῦ Ἁγίου Νικολάου (14ου αἰ.) παρὰ τὸ Βιβᾶρι Λακεδαιμόνος⁷⁸ (πίν. 51β). Ἴσως ἡ ὑπερβάλλουσα κλίσις τῆς κεφαλῆς ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν μορφῶν ἄλλων παραστάσεων, ὅπως εἶναι Μυροφόρος Ἀποκαθελώσεως ἀσπαζομένη τὴν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ⁷⁹, Θεοτόκος τῆς αὐτῆς σκηνῆς ἐπιθέτουσα τὴν παρεϊάν της ἐπὶ τῆς παρεϊᾶς τοῦ Λυτρωτοῦ⁸⁰, Παναγία τῆς Σταυρώσεως⁸¹, Θεοτόκος ἢ Παράκλη-

71. A. Grabar - A. Skira, *La peinture byzantine* (Genève 1953), πίν. σ. 155.

72. G. Millet ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 103^ο.

73. Αὐτόθι, πίν. 110^α.

74. Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία, Θεσσαλονίκη*, 1953, πίν. 145β.

Οἱ ἀρχαῖοι πάντως δὲν ἐλλείπουν εἰς μεταγενεστέρας τοιχογραφίας. Οὕτως ἱεράρχαι εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Ἀρτοῦ Ρεθύμνης (1401) φέρουν ἀκόμη μαλακὸν ἐγγχείριον (N. Β. Δραυδάκης, ὁ εἰς Ἀρτὸν Ρεθύμνης ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πίν. Δ²).

75. Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 315. Καὶ ἐν σ. 311 διὰ τὸ ἐγγχείριον ὅτι «cette pièce d' étoffe brodée est remplacée sur les représentations du XIVe siècle par l' érigonation, losange de trente centimètres de côté en tissu dur ou armé, accroché à hauteur du genou droit».

76. Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, v. 3, London (1967), πίν. 373.

77. Καλύτεραν φωτογραφίαν βλ. παρὰ τῆς Tania Velmans, *Deux églises byzantines du début du XIVe siècle en Eubée*, Cah. Archéologiques, t. XVIII, 1968 σ. 221, εἰκ. 37.

78. Διὰ τὸ μνημεῖον βλ. N.Β. Δραυδάκης, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Λακωνικῆς*, Ἀρχαιολογικὰ Χρονικὰ τῆς Α. Ε., 1969, σ. 3.

Ἡ παρεχομένη λεπτομέρεια τῆς τοιχογραφίας (πίν. 51β) παρουσιάζει τὴν κλίσις τῆς κεφαλῆς μεγαλυτέραν ἢ ὅση εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα.

79. Σβετοτσάρ Παντόιτσιτς, *Μιλέσεβα*, Βελιγράδιον 1963 (σερβ.) πίν. XXII.

80. Αὐτόθι πίν. XX.

81. Βλ. π.χ. τὴν Θεοτόκον τῆς Σταυρώσεως εἰς τὴν Στουνένιτσα, Otto Bihalji-Merin. *Fresques et icônes*, Bruxelles (1958) πίν. 27 καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τὸν Ὀρφανὸν Θεσσαλονίκης, Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1964, εἰκ. 26.

σις⁸². Ἡ διάταξις τῶν χειρῶν τῆς Δεομένης δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς χρονολογικὴ ἔνδειξις, ἀφοῦ παρουσιάζεται ὁμοία πῶς εἰς τὸν τρίκογχον ναὸν τοῦ Taghar τῆς Καππαδοκίας⁸³, εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Πέτρους τῆς Σερβίας⁸⁴, εἰς ψηφιδωτὸν Δεομένης τοῦ Καχριε Τζαμί⁸⁵, εἰς τὴν Δέησιν τῆς ἀψίδος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἰς τὸ Σπήλιον Καλογέρου Κρήτης⁸⁶ (1347).

Αἱ πολλαὶ πρὸ τοῦ στήθους εὐθύγραμμοι πτυχαὶ τοῦ μαφορίου τῆς Θεομήτορος (πίν. 48α) παραβληταὶ πρὸς τὰς πτυχὰς τοῦ ἐνδύματος, τὸ ὁποῖον φέρει ἡ Παναγία εἰς τὴν Γέννησιν⁸⁷ καὶ τὴν Ἀνάληψιν⁸⁸ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἡ Μυροφόρος⁸⁹ εἰς τὴν αὐτόθι παράστασιν τοῦ Θρήνου, ἡ εἰκονιζομένη ὀπίσω τῆς ἀποξεύσεως τὰς παρειάς. Εἰς τὸν Ἄϊ-Λέον αἱ πτυχαὶ εἶναι περισσότερο εὐθύγραμμοι καὶ σχηματικαί. Κατὰ τὸ εὐθύγραμμον καὶ τὴν σκληρότητα ὑπενθυμίζουσι τὰς πτυχὰς τοῦ ἐνδύματος τὰς διαμορφωμένας πρὸ τῶν κνημῶν τῶν Ἀποστόλων τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τοῦ Βλαδιμίρ τῆς Ρωσίας⁹⁰ (1408). Εἰς τὸ Βλαδιμίρ ὅμως αἱ πτυχαὶ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔχουν γραφῆ μετὰ τὴν βοήθειαν κανόνος. Εἰς Μανασίγια τῆς Γιουγκοσλαβίας⁹¹ αἱ πτυχαὶ, παράλληλοι καὶ εὐθύγραμμοι, εἶναι περισσότεραι ἢ παρ' ἡμῖν ἡ πτυχολογία εἰς Μανασίγια, μᾶλλον ἀφύσικος, ἔχει περισσότερο προσεγγίσει πρὸς τὸν τρόπον ἀποδόσεως τῶν πτυχῶν κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνους.

Τὸ λαϊκότερον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἄϊ-Λέου προδίδουσι καὶ αἱ μορ-

82. Ἁ. Ξυγγόπουλος, ἔνθ. ἀνωτ. εἰκ. 80.

83. G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Planches, troisième album, Paris 1934, πίν. 164². Ἡ κλίσις τῆς κεφαλῆς εἶναι διάφορος καὶ ὁ κορμὸς σχεδὸν κατενώπιον.

84. R. Hamann-MacLean-H. Hallensleben, Die Monumental — malerei in Serbien und Makedonien... Giessen, 1963 εἰκ. 111.

85. Paul A. Underwood, ἔνθ. ἀνωτ. Vol 2 (1967) πίν. 36, 38.

86. Κ. Καλοκύρης, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθήναι 1957, πίν. LIII.

87. A. Grabar - A. Skira, La peinture byzantine, πίν. σελίδος 153.

88. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 109¹.

89. Αὐτόθι, πίν. 123¹.

90. V. Lazarev, Old Russian murals and Mosaics from the XI to the XVI century, Phaidon (1966), εἰκ. 154. Βλ. ἀκόμη τὰς σκληρὰς εὐθυγράμμους πτυχὰς τοῦ ἱματίου πρὸ τοῦ στήθους εἰς τὸν πρῶτον μετὰ τὸν Κύριον ἀπόστολον τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου εἰς τὴν Παντάνασσαν (1428) τοῦ Μυστρᾶ (D. T. Rice, Byzantine Painting. The last phase, London (1968) εἰκ. 151. Βλ. καὶ εἰκ. 156).

91. D. T. Rice, ἔνθ. ἀνωτ. εἰκ. 160. Ὁ Rice χρονολογεῖ τὸ μνημεῖον ἀπὸ τοῦ 1407 - 18, ὁ A. Χυνοπούλος, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, σ. 52, ἀπὸ τοῦ 1418.

φαί τῶν στρατιωτικῶν Ἁγίων (πίν. 48β, 52) μὲ τὰ στενά καὶ ἐπιμήκη σώματα⁹². Ἡ διόγκωσις τῶν ἰσχιῶν τῶν εἶναι φαινόμενον σύνηθες εἰς παραστάσεις στρατιωτικῶν ἁγίων κατὰ τὸν 14ον καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος⁹³. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶναι ὡσαύτως σύνηθες καὶ τὸ ἀτρακτοειδὲς κενὸν τῆς στρατιωτικῆς στολῆς, τὸ διαμορφούμενον κατὰ τὴν ὀσφὺν πρὸ τῆς κοιλίας καὶ ὑπὸ τὸν θώρακα, οἷον παρατηρεῖται εἰς τὸν πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν στρατιωτικῶν Ἁγίων τοῦ ἈΪ-Λέου⁹⁴.

Τὸ οὐλόν τῆς κόμης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀποδίδεται σχηματικῶς διὰ σπειρῶν εἰς ἐπαλλήλους σειράς. Προφανῶς πρόκειται δι' ἀρχαῖσμον ἐκ τῶν γνωρίμων εἰς λαϊκὰ ἔργα. Ἐλικας περὶ τὸ μέτωπον εἰς μίαν σειρὰν καὶ ὄχι

92. Μὲ στενοῦς, ἐπιμήκεις κορμούς εἰκονίζονται κατὰ διαφόρους ἐποχὰς καὶ ἄλλα-χοῦ οἱ στρατιῶται. Ἁγιοὶ ὅπως π.χ. ὁ Ἁγιος Γεώργιος (11ου - 12ου αἰ.) εἰς τὴν κρύπτην τῆς S. Maria τοῦ Roggiardo (Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi, Roma 1939, Albo, πίν. 75), ὁ Ἁγιος Δημήτριος τοῦ Ἀσκητηρίου παρὰ τὰ Βούρβουρα (Ἁ. Ξυγγόπουλος, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀσκηταρίου παρὰ τὸ χωρίον τοῦ Βούρβουρα, Πελοποννησιακά, Γ' 1959, πίν. 51), στρατιῶται εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Προδοσίας τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσαιτίσεως Λακεδαιμόνος (1290), ὁ Ἁγιος Θεόδωρος εἰς Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλον Κούνενι Κρήτης (Κ. Λασσιθιωτάκης, Δύο ἐκκλησιῆς στὸ Νομὸ Χανίων, ΔΧΑΕ περίοδ. Δ, τόμ. Β' 1960 - 61 πίν. 161), στρατιωτικοὶ Ἁγιοὶ τῆς Εὐαγγελιστρίας (τέλους 14ου ἢ ἀρχῶν 15ου αἰ.) τοῦ Μυστρᾶ (Ν.Β. Δρανδάκης, Τοιχογραφίαι ναῖσκων τοῦ Μυστρᾶ, Πειπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, τόμ. Α', Ἀθήναι 1954, σ. 170).

93. Βλ. π.χ. τοὺς Ἁγίους Ἀρτέμιον, Θεόδωρον τὸν Στρατηλάτην καὶ Νέστορα (:) τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης (Ἁ. Ξυγγόπουλος, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, εἰκ. 137, 139, 140), τὸν Ἁγιον Δημήτριον καὶ στρατιῶτην τῆς παραστάσεως τοῦ Ἐλκομένου εἰς τὸν Ἁγιον Ἀθανάσιον τοῦ Μουζάκη (1385) τῆς Καστορίας (Στυλ. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 152α, 148β), τοὺς Ἁγίους Δημήτριον καὶ Γεώργιον εἰς τὸ Κάλενιτς (Σβετοσάρ Ραντόιτσιτς, Κάλενιτς (γερμαν.) Βελιγράδιον, 1964, εἰκ. 47). Τὸ Κάλενιτς χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1413 - 1417.

94. Βλ. Ἁγιον Προκόπιον καὶ Ἁγιον Ἀρτέμιον, τοιχογραφίας τοῦ Καχριέ Τζαμί (P. Underwood, ἔ. ἀ. τόμ. 3ος πίν. 500 καὶ 514), Ἁγίους Γεώργιον καὶ Ἀρτέμιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης (Ἁ. Ξυγγόπουλος, ἔ. ἀ. πίν. 135, 137), τοὺς Ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Πέτς (Gojko Subotić, L' église Saint-Démétrios à la Patriarchie de Peć, Beograd (1964) πίν. 42, 44), στρατιωτικοὺς Ἁγίους τῆς Ραβάνιτσα (Μιργιὰνα Λιουμπίνκοβιτς, Ραβάνιτσα (γαλλ.). Βελιγράδιον (1966), εἰκ. 43), Ἁγίους Θεοδόδους τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (1375 - 6) Λογκανίκου (Ἁ. Ὀρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν κλιτύων τοῦ Ταυγέτου, ΕΕΒΣ, ΙΔ' 1938, σ. 467, εἰκ. 4), στρατιωτικοὺς Ἁγίους τῆς Περιβλέπτου Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, πίν. 1311) τὸν Ἁγιον Θεόδωρον τὸν Τήρωνα τοῦ Κάλενιτς (Σβ. Ραντόιτσιτς, ἔνθ. ἀνωτ. πίν. 48).

τόσον γραμμικός, ὅσον ἐδῶ. ἔχει ἡ κόμη τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Θεοδώρου εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Καστορίας⁹⁵ (1356).

Ὡς παρετηρήθη ἀνωτέρω, ὁ Ἅγιος Δημήτριος διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς κρατεῖ σχεδὸν ὀρθίαν, γυμνὴν σπάθην. Ἡ λεπτομέρεια δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν κατὰ τὴν ἀπεικόνισιν στρατιωτικῶν ἁγίων⁹⁶.

Ὁ τρόπος ἀποδόσεως ἐκάστης τῶν ἐπαλλήλων λωρίδων, αἱ ὁποῖαι κρέμανται ὑπὸ τὸν θώρακα πρὸ τῆς κοιλίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (πίν. 52α) ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ 14ου αἰῶνος· εὑρίσκεται ὁμοίος εἰς τὸν Ἅγιον Μερκούριον, τοιχογραφίαν τοῦ Καχριε Τζαμί⁹⁷, εἰς τὸν ὀπίσω τοῦ Χριστοῦ στρατιώτην τῆς Ἀνόδου εἰς τὸν Γολγοθᾶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης⁹⁸, εἰς τοὺς στρατιώτας τῆς Προδοσίας τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου εἰς Λαμπιώτες Ἀμαρίου Κρήτης⁹⁹. Καὶ ἡ λεπτομέρεια καθ' ἣν ὁ μανδύας ἐλίσσεται περὶ τὴν χεῖρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν. Παράδειγμα ὁ Ἅγιος Μερκούριος τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος Ἀχρίδος¹⁰⁰ καὶ ὁ Ἅγιος Προκόπιος τοῦ Κάλενις¹⁰¹.

Μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἄλλη λεπτομέρεια, αἱ πτυχαὶ τοῦ μανδύου τὸν ὅποιον φορεῖ ὁ Ἅγιος Γεώργιος (πίν. 52β), αἱ ἀποδιδόμεναι μὲ πολλὰς, βραχείας, παραλλήλους, βαθυχρόμους γραμμάς, ὅπως εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μητροπόλεως Καστορίας¹⁰² (1356). Ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν προαγ-

95. Στυλ. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 139.

Μίαν σειρὰν σπειρῶν ἔχει ἡ κόμη ἱεράρχου καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Πρίλεπ (G. Millet - A. Frolov, ἔνθ. ἀνωτ. τεύχος III, Paris 1962, πίν. 20^a).

96. Βλ. τοιχογραφίας: Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, πίν. 83^a), Ἁγίου Νικήτα παρὰ τὸ Čučer (G. Millet - A. Frolov, ἔνθ. ἀνωτ. τεύχος III, πίν. 37^a), ναοῦ τῆς Μονῆς Ἁγίου Νικολάου Psača (G. Millet - Tania Velmans, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, τεύχος IV, Paris, 1969, πίν. 72, εἰκὼν 138^a), Περιβλέπτου Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, πίν. 131^a).

Ὁρθιον, ἢ ἐλαφρῶς κεκλιμένον ξίφος εἰκονίζεται κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ ὁ Ἄρχων Μιχαήλ, ὅπως εἰς Ἅγιον Δημήτριον Μυστρᾶ (G. Millet, ἔνθ. ἀνωτ. πίν. 83^a), εἰς Ἄρτον Ρεθύμνης (N. B. Δρανδάκης, Κρητ. Χρον. ΙΑ' 1957, πίν. στ', εἰκ. 1 καὶ σ. 94) κλπ.

97. P. Underwood, ἔνθ. ἀνωτ. πίν. 498.

98. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, εἰκ. 57.

99. Κ. Καλοκύρης, Ἄθως, θέματα ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, Ἄθῃναι 1963, πίν. 5β καὶ ἀυτόξ, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, εἰκ. XXXIX.

100. G. Millet - A. Frolov, ἔνθ. ἀνωτ. τεύχος III, 1962, πίν. 17^a.

101. Σβετοζάρ Παντόιτσιτς, Κάλενις, εἰκ. 51.

102. Στυλ. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 120β, 124β, 126, 123β.

γέλει, νομίζω, τὸ φορτικὸν πλῆθος τῶν πτυχῶν, τὰς ὁποίας πολλάκις συναντᾷ τις εἰς μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας¹⁰³.

* * *

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ Ἁΐ-Λέου εἶναι μὲν λαϊκότροπον ἔργον, ἀλλ' ὄχι ὅλως διόλου λαϊκόν. Ὁ ζωγράφος δὲν ἔμεινε ξένος τῶν τάσεων τῆς συγχρόνου ζωγραφικῆς, ἂν καὶ εἰργάσθη εἰς τόσον ἀπομονωμένην περιοχὴν. Πρέπει νὰ ἤσκει τὴν τέχνην του κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς περὶ τὸ 1400. Ἡ μετρία ποιότητος, ἡ κακὴ διατήρησις καὶ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν λειψάνων τοῦ εἰς Ἁΐ-Λέον γραπτοῦ διακόσμου δὲν θὰ ἐδικαίωνον τὴν ἀφιέρωσιν εἰς τὸ μνημεῖον ἰδίου μελετήματος, ἂν ὁ ναὸς, ἀρκούντως, ὡς φαίνεται, παλαιότερος, δὲν ἀνῆκεν εἰς τόσον σπάνιον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐντὸς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἀρχιτεκτονικὸν τύπον.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

103. Βλ. π.χ. τὰς πτυχὰς τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (1547) τοῦ Γεωργίου Τζώτζια τῆς Καστορίας (Πελεκανίδης, ἐνθ. ἀνωτ., πίν. 194β, βλ. αὐτόθι καὶ πίν. 199β (Ἁγιον Ὁρέστην).

R É S U M É

LA CHAPELLE DE A·I· - LÉOS À BRIKI DU MAGNE

(PL. 43 - 52)

Le voyageur qui va du village Briki au village Bambaka du Magne, voit à droite de la route une chapelle ruinée, dédiée à saint Léon, l'évêque de Catane.

La chapelle à nef unique, jadis voûtée, a la forme d'une croix libre, au-milieu delaquelle s'élevait une autre voûte en berceau, en guise de coupole. La maçonnerie est faite de blocs reliés entre eux au moyen de mortier. Les murs portent quelques grossiers ornements en brique, dont l'un, sur le tympan oriental de la voûte centrale, ressemble à une arête et l'autre sur le mur occidental a la forme de zig-zag. La clôture de chœur, le templon, est en maçonnerie. Le plan de Saint-Léon fait souvenir des oratoires anciens, comme le mausolée de Galla Placidia ainsi que des églises en croix libre plus récentes qui se trouvent en Asie Mineur. Pourtant la maçonnerie de Saint-Léon montre que la chapelle n'est pas si ancienne. La comparaison de la maçonnerie à celle d'autres églises du Magne précisément datées, comme par exemple l'église de Saint-Pantaléon (991/2) qui se trouve près du village Boularii et l'église de Saints-Théodores à Cafiona (1144/5), démontre que Saint-Léon est probablement antérieur à la seconde église. En tout cas Saint-Léon confirme, en Grèce, la présence, dès l'époque byzantine, du type architectural de l'église voûtée en croix libre, au milieu delaquelle s'élève une autre voûte en berceau, en guise de coupole.

La chapelle de Saint-Léon conserve des restes des fresques de style plutôt populaire : Entre elles, la Déesis, des saints militaires, et saint Léon en costume épiscopal avec «épigonation», losange en tissu dur. L'étude du style et des détails de ces fresques, atteste qu'elles peuvent descendre jusqu'aux environs de 1400. Par conséquent il paraît probable que ces peintures murales aient été exécutées à une époque plus tardive que celle de la construction de la chapelle.

Le mérite de Saint-Léon consiste surtout à la rareté de son type architectural.

N. B. DRANDAKIS

α. Μπρίκι Μάνης. Ἐἰ-Λέος.

Μπρίκι Μάνης. Ἐἰ-Λέος. Ἡ β. πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

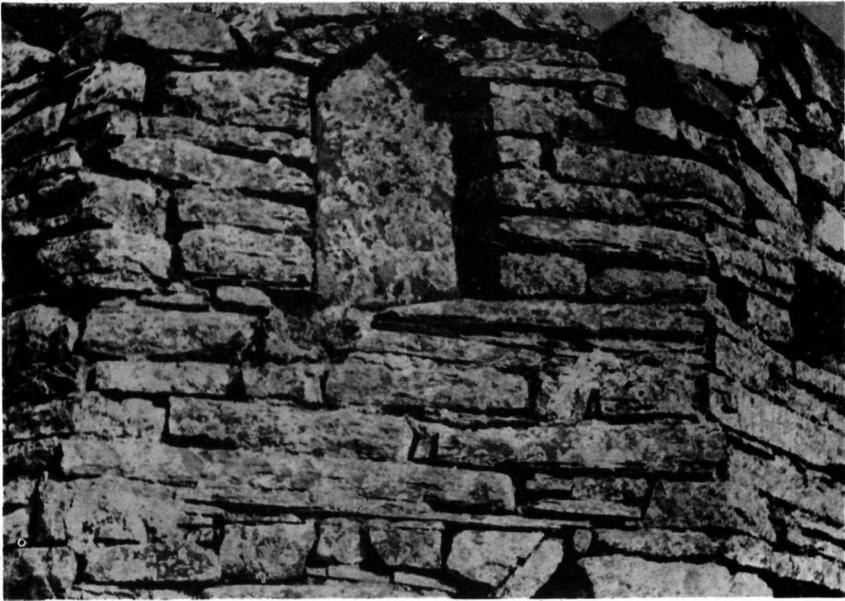
α. Μπρίκι Μάνης. "Αϊ-Λέος. 'Η (νότιος) θύρα.

β. Μπρίκι Μάνης. "Αϊ-Λέος. 'Εσωτ. γωνία της τρουλλοκαμάρας.

γ. Μπρίκι Μάνης. "Αϊ-Λέος. Κεραμοπλαστικόν κόσμημα.

α. Κίττα, ναός Ἀσωμάτου. Λεπτομέρεια

β. Ναός Ταξιάρχων Γλέζου παρά τὸν Πύργον Διροῦ Μάνης.

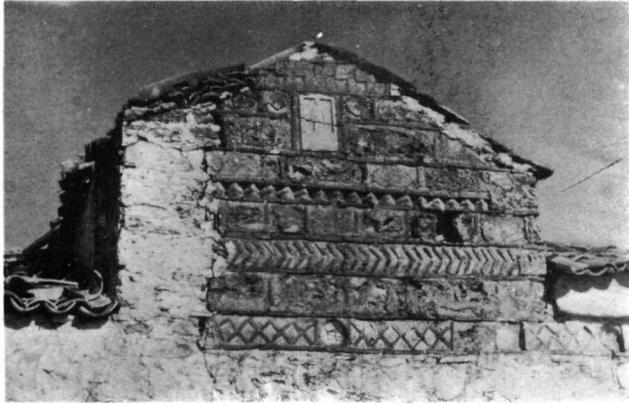
α. Καφιόνα Μάνης. Ναός Ἁγίων Θεοδώρων. Λεπτομέρεια.

β. Μίνα Μάνης. Ναός Ἁγίων Ἀναργύρων.

γ. Μπρίκι Μάνης. Ναός Ἁγίου Νικολάου.

α. Κροκεαί Λακεδαίμονος. Ναός Παναγίας. Λεπτομέρεια του β. τοίχου.

β. Βοσινιάνικα Λακωνίας. Ναός Ἁγίου Γεωργίου.

α. Μπρίκι Μάνης. ἼΑι-Λέος.
Ἡ Θεοτόκος τῆς Δεήσεως.
Λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

β. Μπρίκι Μάνης. ἼΑι-Λέος.
Στρατιωτικοὶ Ἄγιοι. Τοιχογραφία.

α. Μπρίκι Μάνης, "Αϊ-Λέος, "Άγιος Λέων Κατάνης.
Λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

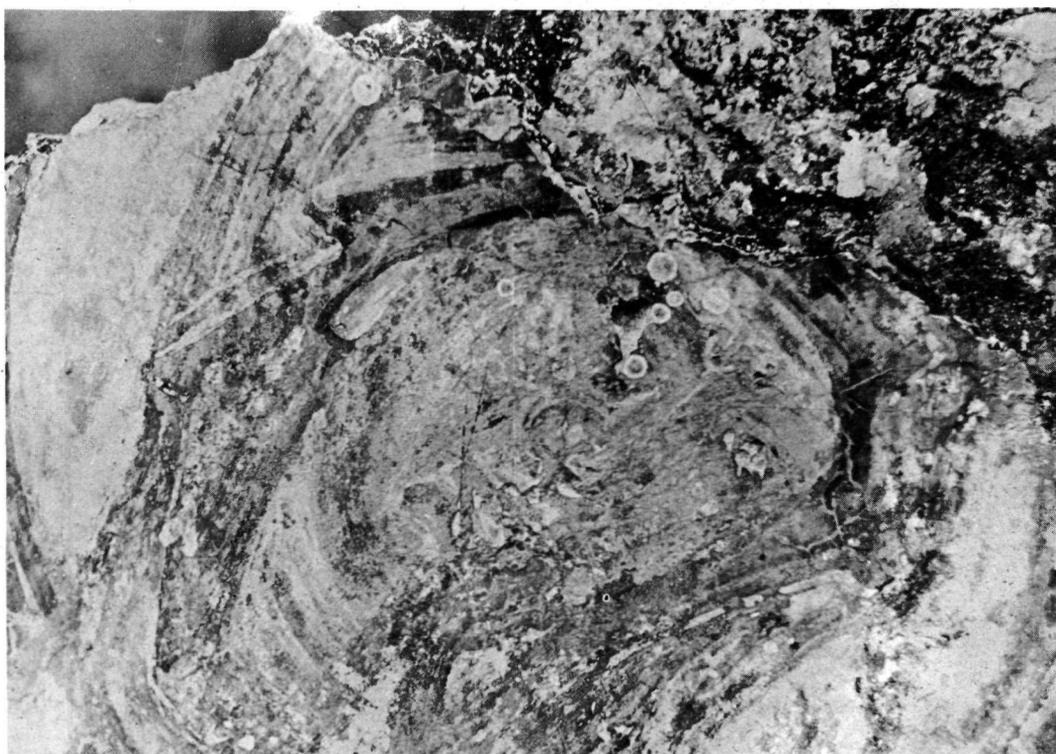
β. Μπρίκι Μάνης, "Αϊ-Λέος, "Άγιος Γεώργιος, Λεπτομέρεια τοῦ Πίν. 48 β

α. Εθαγγελίστρια Μυστρά. Λεπτομέρεια Ίεράρχου. Τοιχογραφία.

β. Εθαγγελίστρια Μυστρά. Λεπτομέρεια Ίεράρχου. Τοιχογραφία.

α. Μπρίκι Μάνης. Ἄι-Λέος. Ἡ Θεοτόκος τῆς Δεήσεως. Λεπτομέρεια τοῦ πίν 48 α.

β. Βιβάρι Λακεδαιμόνος. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Θεοτόκος τῆς Δεήσεως. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

α. Μπρίκι Μάνης. Ἄϊ-Λέος. Λεπτομέρεια τοῦ Πίν. 48 β

β. Μπρίκι Μάνης. Ἄϊ-Λέος. Λεπτομέρεια τοῦ Πίν. 48 β